

Izidor Janžekovič

Mnogo hrupa za mnogo (3. del): Od antične Petovione do srednjeveškega Ptuja*

JANŽEKOVIČ Izidor, mag. zgod. in mag. arh., študent zgodnjenovoveške zgodovine na Univerzi v Oxfordu, Sovretova pot 54, SI-2250 Ptuj, izidor.janzekovic@gmail.com

Mnogo hrupa za mnogo (3. del): Od antične Petovione do srednjeveškega Ptuja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2018 (157), št. 1-2, str. 22–61, cit. 129

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Tretji del trilogije Mnogo hrupa se odmika od samega problema staroslovanskega svetišča in se dotakne širšega konteksta Ptuja v času od pozne antike do visokega srednjega veka. Rdeča nit članka je kontinuiteta, specifično pa se posveti trem perečim problemom. Prvi je kontinuiteta med ljudstvi in kulturami na prehodu iz romanizirane antike v slovanski srednji vek. Drugi je kontinuiteta vere oziroma »trk« stare »poganske« vere z »novo« krščansko vero v zgodnjem srednjem veku. Tretji je družbenopolitična kontinuiteta oziroma uveljavitev fevdalnega reda pred madžarskimi vpadi in po njih. Pri raziskavi primerja različne vire, od arheoloških in zgodovinskih do filoloških in geografskih, pri čemer ponudi pri nekaterih virih novo branje in interpretacijo.

Ključne besede: kontinuiteta, prelom, srednji vek, pozna antika, Slovani, Ptuj, ptujski grad, krščanstvo, poganstvo.

JANŽEKOVIČ Izidor, MPhil in Archeology and MPhil in History, MSt in British and European History, University of Oxford, Sovretova pot 54, SI-2250 Ptuj, izidor.janzekovic@gmail.com

Much Ado About Much (3rd part): From Ancient Poetovio to Medieval Ptuj

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2018 (157), No. 1-2, pp. 22–61, 129 notes: Language Sn. (En., Sn., En.)

The third and final part of the Much Ado trilogy somewhat moves away from the problem of the Slavic sanctuary and covers the wider context of Ptuj from Late Antiquity to High Middle Ages. The main thread of the article is continuity while, specifically, it tackles three burning issues. The first issue is the continuity between peoples and cultures on the transition from the Romanised Antiquity to the Slav Middle Ages. The second issue is the clash between old “pagan” religion with the “new” Christian religion in the Early Middle Ages. The third issue is the establishment of the feudal order before and after the Hungarian incursions. The author compares different archaeological, historical, philological and geographical sources. He offers a fresh perspective on some sources.

Keywords: continuity, break, Middle Ages, Late Antiquity, Slavs, Ptuj, Ptuj Castle, Christianity, Paganism.

* Članek se rahlo naslanja na diplomsko delo Začetki srednjeveškega Ptuja, ki sem ga pod mentorstvom profesorice Katarine Katje Predovnik zagovarjal leta 2012 na Oddelku za arheologijo v Ljubljani. Za pregled osnutka in številne pripombe se zahvaljujem Petru Štihi, Andreju Magdiču in Tini Milavec. Za vse napake in nedoslednosti sem seveda odgovoren sam. Hvala tudi družini za hitro nabiranje in posredovanje literature.

Uvod

Temeljna tema tretjega dela razprave je kontinuiteta in njeno nasprotje – prelom; pogosto je govora še o dihotomiji med tradicijo in inovacijo ali med evolucijo in revolucijo. Eno osrednjih vprašanj poznoantične in zgodnj srednjeveške preteklosti je namreč vprašanje kontinuitete. Sam pojem izvira iz naravoslovja,¹ zaradi svoje »fleksibilnosti« pa se pogosto uporablja pri razlagi fenomenov menjave in nadaljevanja obstoja določene identitete, kulture ali institucije. Specifično za naš časovni okvir gre za miselni model preučevanja prehoda oziroma povezave med antiko in srednjim vekom,² ki sta že sama po sebi historična konstrukta. Ločnica za območje Slovenije se postavlja približno okrog leta 600.³

Preden se posvetim preučevanju prehodnega obdobja, najprej zakoličim skrajni točki za sam Ptuj. V tem kratkem opisu predstavim relativno splošno sprejet pogled, s katerim se potem na določenih točkah soočim. *Colonia Ulpia Traiana Poetovio* je bila največje rimsko mesto na Slovenskem, njeno vplivno območje je segalo od današnje Švice do Črnega morja. V mestu je namreč deloval sedež davčne uprave in uradov ilirske carine (*publicum portorii Illyrici*); v času največjega razcveta v 2. stoletju je imelo razpon 3,5 kilometra. Tukaj so prebivali romanizirani Kelti, italijanski trgovci in veteranski vojaki, predvidoma tudi iz vzhodnih provinc. Mesto se je v drugi polovici 3. stoletja občutno zmanjšalo, nekje sredi 5. stoletja pa zamrlo.⁴

Srednjeveško mesto druge polovice 14. stoletja, ki je še danes temelj podobe starega mestnega jedra Ptuja, se je razvilo v varnem zavetju med grajskim gričem, reko Dravo in potokom Grajeno. Sčasoma se je v tem komunikacijskem križišču

¹ Kratek a dober uvod v filozofsko problematiko in razvoj koncepta kontinuitete ima John Bell, *Continuity and Infinitesimals*. Eden glavnih matematičnih in filozofskih teoretikov koncepta je bil Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716). V povezavi s tem je tudi treba brati njegov slavni rek: »la nature ne fait jamais des sauts« (*Nouveaux essais sur l'entendement humain*, IV, 16). Bolj znan je v latinski izvedbi (*Natura non facit saltus*), ki se prvič pojavi pri Carlu Linneju, *Philosophia Botanica*, III/77, 17. Koncept je jasno uporabljal pri svoji razlagi evolucije tudi Charles Darwin, *On the Origin of Species*, 194.

² Staab, s.v. *Kontinuität*, 1417–1418. Demandt et al., s.v. *Kontinuitätsprobleme*.

³ Za slovenski prostor sta pregled glavnih problemov z glavno literaturo pripravila Slavko Ciglencečki, *Results and Problems* za pozno antiko, in Tina Milavec, *A Review of Research* za zgodnji srednji vek. Še nedolgo tega in delno tudi danes smo za obe obdobji uporabljali etnične nazive, kot sta doba preseljevanja ljudstev in staroslovansko obdobje. O tem podrobneje Irena Mimik Prezelj, *Slovenska zgodnj srednjeveška arheologija*.

⁴ Horvat et al., *Poetovio: Development and Topography*.

razvila »trikotna« naselbina; na izpostavljenih točkah so stali dominikanski in minoritski samostan ter grad. Grajski kompleks ni bil ločen od mesta, nanj se je lahko dostopalo tudi z južne strani. Tukaj so prebivali Slovani, Germani/Nemci/Bavarci in Judje. Sredi 13. stoletja so mesto obdali z obzidjem, s čimer je nastal relativno zaključen urbani organizem, ki se vse do pred kratkim ni bistveno širil, ampak samo dopolnjeval in gradbeno prilagajal stilnim spremembam.⁵

Slika 1: Ptuj z mikrolokacijami: tri oporne točke (1 – grad; 2 – dominikanski samostan; 3 – minoritski samostan) in tri »predmestja« (Vičava, Kaniža, Breg); 4 – proštjska cerkev; 5 – predvidena lokacija rimskega mostu; 6 – lokacija poznosrednjeveškega in novoveškega mostu.

Fig. 1: Ptuj and its micro-locations: three points of reference (1 – the castle; 2 – the Dominican monastery; 3 – the Minorite monastery) and three "suburbs" (Vičava, Kaniža, Breg); 4 – the provost's church; 5 – the envisaged location of the Roman bridge; 6 – the location of the late mediaeval and modern bridge.

Glede na skrajni točki gre za dve različni naselbini in kulturi; a kako je iz prve nastala druga oziroma sta prva in druga sploh imeli (ne)posredni stik? Članek je torej osredotočen na »temni« oziroma manj raziskani čas med tema obdobjema, od pozne antike do visokega srednjega veka, torej od sredine 5. do sredine 12. stoletja. Viri za ta čas so redki, zato je potrebne kar precej MacGregorjeve »poetične rekonstrukcije«. Bivši direktor Britanskega muzeja Neil MacGregor pri raziskovanju preteklosti namreč predpostavi manko virov. To vsakega raziskovalca postavi pred izziv, da na podlagi logičnega sklepanja, primerjav in delno domišljije rekonstruira najbolj verjetno verzijo ali bolje rečeno interpretacijo preteklosti.⁶

⁵ Curk, *Urbana podoba Ptuja v 14. stoletju*.

⁶ MacGregor, *A History of the World in 100 Objects*, xvi–xix. Sam Neil MacGregor je sicer zelo sporna figura v mednarodni muzejski skupnosti, ko je govora o repatriaciji kulturne dediščine. MacGregor je odkriti zagovornik kontroverznih »univerzalnih muzejev«; Janžekovič, *Elginova zbirka*, 37–38, 53–56.

Treba se je sicer zavedati razlike med »rekonstrukcijo« in »interpretacijo«. Rekonstrukcija je koncept tradicionalne kulturno-historične in pozitivistične procesne arheologije in predvideva obstoj ene objektivne preteklosti, ki je raziskovalcem dostopna preko »objektivnih« virov. Interpretacija pa je koncept poststrukturalistične postprocesne arheologije, ki zanika možnost ene objektivne preteklosti in predvideva množico različnih videnj preteklosti, na katere pomembno vplivajo tudi sodobne razmere; govora je tudi o »konstrukciji« ali predvsem v povezavi z novimi digitalnimi orodji o »simulaciji« in »vizualizaciji«. ⁷

Problem svetišča je odlična vstopna točka za raziskave pozne antike in zgodnjega srednjega veka v Sloveniji, saj je zahodni plato »multiperiodno najdišče«. Temeljno delo za območje Slovenije je v obliki zbornika izšlo leta 2000, ⁸ pred kratkim pa je odličen pregled pozne antike z viri spisal Rajko Bratož. ⁹ Poljudnoznanstveni pregled s številnimi slikami je dostopen v knjigi *Zakladi tisočletij*. ¹⁰ Sam se problema lotevam z zastavitvijo treh, po mojem mnenju, bistvenih »kontinuitetnih« vprašanj. Prvo je vprašanje kontinuitete med antiko in srednjim vekom, torej med staroselci in prišleki. Drugo je vprašanje trka ali sožitja stare in nove vere, torej med slovanskim »poganstvom« in krščanstvom. Tretje je vprašanje uveljavitve fevdalnega reda pred, med in po madžarskih vpadih.

Kontinuiteta ali prelom med antiko in srednjim vekom?

Najprej je treba razjasniti ključno stvar glede kontinuitete in preloma. V njuni čisti obliki gre za dve skrajnosti, ki skoraj nikoli ne ustrezata realni situaciji. Zelo redko namreč govorimo o popolnem prelomu ali o popolni kontinuiteti (brez sprememb). Najbolje to uprizorim s primerom. Švicarski provincialno rimski in srednjeveški arheolog Max Martin je opravil analizo poznoantične in zgodnjesrednjeveške poselitve za širšo severno Švico. ¹¹ Ugotovil je, da je na tem območju v visoki antiki obstajalo 350 naselij, nato v pozni antiki okrog 150, od teh pa so jih Germani v srednjem veku uporabljali le še 30. ¹² Tako je med visoko antiko in srednjim vekom »izginilo« več kot 90 odstotkov naselij, ponekod pa so se ohranila.

Jasno je, da je prišlo tudi na Slovenskem med antiko in srednjim vekom do velikih sprememb, vprašanje je le, kako sunkovite in revolucionarne so bile.

⁷ Za pregled temeljnih arheoloških konceptov glej Renfrew, Bahn (ur.), *Archaeology: The Key Concepts*. Podobna distinkcija seveda velja tudi za zgodovino in druge historične vede.

⁸ Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*.

⁹ Bratož, *Med Italijo in Ilirikom v pozni antiki*.

¹⁰ Dular (ur.), *Zakladi tisočletij*.

¹¹ Preučeval je poznoantično provinco *Maxima Sequanorum* oziroma *Sequania*, ki je dobila ime po keltskem plemenu Sekvanov. Nastala je leta 297 z Dioklecijanovimi administrativnimi in vojaškimi reformami, ko je razdelil provinco *Germania Superior*.

¹² Martin, *Die spätrömisch-frühmittelalterliche Besiedlung*. Seveda njegova filološko-arheološka metodologija odpre veliko vprašanj in dvomov, česar se zaveda tudi Martin sam, a tukaj naj le služi kot primer.

Preden pa postavim svoj pogled na Ptuj, prej pogledam naravne pogoje poselitve, reko Dravo in prehod čez njo. Potem predstavim razlago nastanka slovanskega imena Ptuj in germanskega imena Pettau iz romaniziranega imena Poetovio. Naposled naštejemo še glavne zgodovinske, epigrafske, numizmatične in arheološke vire oziroma poskusim razložiti njihovo pomanjkanje v obdobju med sredino 5. stoletja in 7. stoletjem.

Naravni pogoji in prehod čez reko Dravo

Eden izmed dejavnikov, ki (je) najbolj dolgotrajno vpliva(la) na poselitev in življenje ljudi, a ga družboslovci in humanisti pogosto spregledamo, je naravna pogojenost okolja. Ptujsko in Dravsko polje odlikujejo odlična zemlja, odlična podtalnica in odličen relief, torej odlični pogoji za poljedelstvo. Slovenske gorice in Haloze so kljub gričevnatemu reliefu polne kmetijskih površin, in sicer predvsem sadovnjakov in vinogradov. V ozkih dolinah med temi hribi in goricami je nosilnost tal slabša, zato so tukaj večinoma travniki, pašniki in polja slabših kakovosti. Okolica Ptuja ni z rud(nin)ami bogata pokrajina.¹³

Pomemben vpliv pri tako rekoč kontinuirani poselitvi tega prostora od prazgodovine je imela Drava. Od Maribora do Ormoža ni primera, kjer bi se gorice in visoka dravska terasa tako približali kot ptujski grajski grič in visoka diluvialna terasa na Bregu. Poplavno območje Drave je tu najmanjše, zato so »potoki, slemena Slovenskih goric in dravske terase vodile prebivalstvo h gravitacijskemu središču na Ptuj« z »naravnim mostiščem«.¹⁴ Drava je pogosto spreminjala tok in poplavljalala, kar je težko predstavljivo za prebivalce Ptuja po zaježitvi pri Markovcih (HE Formin), ustvaritvi Ptujškega umetnega jezera in »dokončni« regulaciji reke leta 1978.¹⁵

Toku Drave delno sledimo v pisnih virih. Šturmovca je bil namreč sestavni del salzburške nadškofije, kar pomeni, da je ozemlje danes krajinskega parka Šturmovca še najkasneje leta 796 oziroma 803 ležalo na njenem levem bregu;¹⁶ tukaj je sicer struga pred zaježitvijo bila zelo razvejana, tako da bi lahko samo kakšen rokav zajel

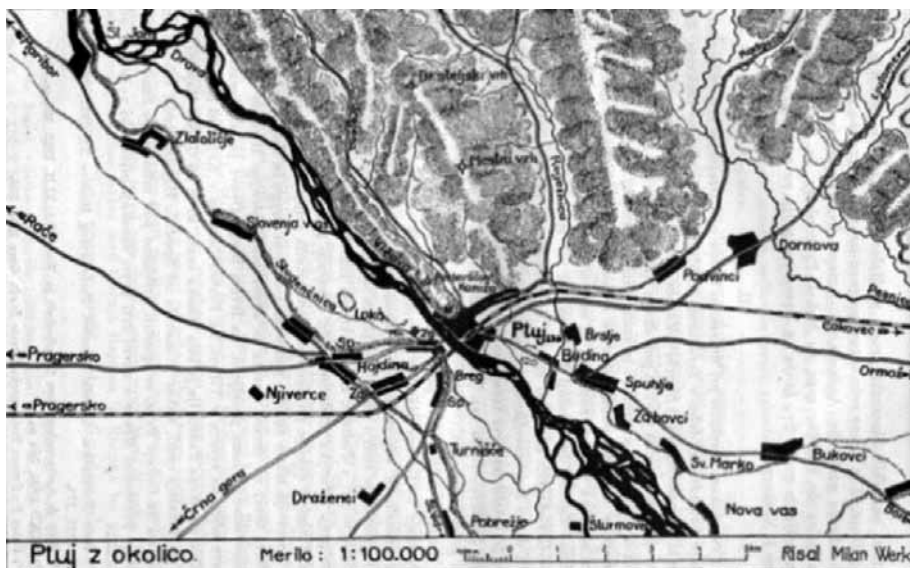
¹³ Stritar, *Krajina, krajinski sistemi; Raba in varstvo tal v Sloveniji*.

¹⁴ Baš, *Historično-geografski razvoj Ptuja*, 83–86.

¹⁵ Drava je na območju Ptuja in sosednjih vasi stalno grozila. V letih 1886–89 so celo podrli več hiš v Markovcih niže Ptuja, ker bi jih sicer odnesla voda. V letih 1889 in 1892 so delali več mesecev (verjetno nasipe), da so rešili vasi Markovci in Zabovci pred naraslo reko. Tako lokalno vodeni so bili prvi poskusi regulacije Drave, ki je »v tem predelu najbolj podivjana«. Osrednja avstrijska oblast je leta 1873 izdala naredbo, da se sestavi načrt regulacije od Ptuja do Bukovcev. V naslednjem stoletju je sledilo več večjih in manjših podvigov za zaježitev reke. *Slovenski gospodar*, 1940. O (ne)ukročenosti reke Drave še danes pričajo poplave novembra 2012.

¹⁶ Cerkevno mejo je Karel Veliki oziroma njegov sin Pipin za Panonijo predvidoma določil že ob pohodu proti Avarom v letih 796, potrdil pa 803. Leta 811 je v Aachnu cesar Karel Veliki razsodil v sporu med salzburškim nadškofom Arnom in oglejskim patriarhom Maksencijem. Mejo med cerkevenima ustanovama je potegnil po reki Dravi. *Conventus episcoporum ad ripas Danubii*, a. 796. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 6. D. Kar., št. 211. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* II, 36–39.

Šturmovec na levi breg (sl. 2). Tok naj bi se premikal s hajdinske terase in se bližal Vičavi, kar je potekalo vzporedno s sedimentacijo južnega Ptujja. Leta 1311 se v listini omenja strmina pri Dravi (*acies prope Trabaw*) kot del mesta, ki je glede na konfiguracijo terena območje »starega« mesta, ki se od današnje Prešernove ulice spušča proti Dravi.¹⁷ Predvidoma sta to strmino ustvarili prav Drava in v manjšem obsegu Grajena, a ni jasno, kdaj točno je reka spremenila tok in ali je to bilo sunkovito ali postopoma. V večji meri o spreminjanju struge reke Drave le ugibamo.

Slika 2: Ptuj z okolico pred zajezitvijo reke Drave pri »Sv. Marku« (Markovci) leta 1978.¹⁸

Fig. 2: Ptuj and its surroundings before the damming of the river Drava neat St. Mark (Markovci) in 1978.

Vse do 14. stoletja naj bi bil prehod »tam, kjer strugo prečka kamniti prag, ki poteka od dominikanskega pomola proti jugozahodu in je edini v širši okolici omogočal varen prehod preko reke« oziroma v tej ravnini (sl. 1).¹⁹ Vprašanje je samo, v kakšni obliki in kako so ta prehod vzdrževali. Sredi 14. stoletja je moralo priti do relativno sunkovite spremembe toka. Leta 1331 se namreč v salzburškem urbarju še omenja most »v Vičavi pri mestu«, leta 1376 v prvem ptujskem mestnem statutu pa že v mestu, kjer je ostal vse do danes. Predvidoma je to spremembo sprožila vrsta v kronikah izpričanih poplav v 40. letih 14. stoletja, med njimi leta 1348 poplava, ki jo je povzročila zajezitev Zilje zaradi januarskega potresa v okolici Beljaka. Tako je prišlo do prestavitve struge in posledično prehoda.²⁰

¹⁷ Baš, *Historično-geografski razvoj Ptujja*, 93, 97–98. Lubšina Tušek, Erič, *Zaščitne raziskave*, 357.

¹⁸ Baš, *Historično-geografski razvoj Ptujja*, 85.

¹⁹ Curk, *O nekaterih nerešenih problemih*, 2. Klemenc, Saria, *Archäologische Karte*, 30–31. Pahič, *Uničujoča Drava*.

²⁰ Lubšina Tušek, Erič, *Zaščitne raziskave*, 355–357. Curk, *O nekaterih nerešenih problemih*, 2–8. Leta 1997 so pred postavitvijo novega »peš mosta« na tej lokaciji na Ptujju opravili

Nestalen tok je določal usodo prehoda in med drugim uničil številne dele nasebine. Že v prazgodovini je obstajal prehod (brod) zaradi jantarne poti. Glede na zoženje reke bi lahko na mestu kamnitega praga ob nizkem vodostaju to »plitvino« morda celo prebredli.²¹ Na tej črti je pred sredino 3. stoletja stal rimski most, a je zaradi bistveno drugačnega toka stal v celoti na današnjem desnem bregu (sl. 1).²² Levi breg je potemtakem bil zahodno od stavbe dominikanskega samostana, desni breg pa približno ob Studenčnici pod mlinom. Mostovi so iz statično tehničnih razlogov stali vedno pravokotno na rečni tok, zato je sprememba struge zahtevala postavitev novega, drugače obrnjenega mostu. Na tem območju so na »suhem« tudi odkrili ostanke rimskega mosta, in sicer kamnite »mostne glave« in lesene pilote.²³

Andrej Gaspari zaradi pomena prehoda in hidrogeoloških pogojev, ki ne dopuščajo gradnje kamnitih stebrov neposredno na dno, sklepa, da je rimski most sestavljal temelj iz gosto zabitih pilotov, na katere je bilo postavljeno leseno rešeto iz tramov in vmes nabitega kamenja. Nanj so postavili kamnite stebre, ki so nosili leseno nadgradnjo in vozišče.²⁴ Na podlagi ohranjenih ostankov in pomena prehoda so dolgo sklepali, da je bil rimski most kamnit in v uporabi dolgo v srednji vek.²⁵ Verjetnejša je Curkova in Gasparijeva teza, da rimski most ni bil kamnit in da so odkriti kamniti ostanki le čvrstili stik mosta z nasipom ceste. Oba bregova sta bila nizka, in četudi bi ju korigirali z nasipoma, bi še vedno imeli nizek most s pregostimi zidanimi nosilci, kar bi ga stalno ogrožalo zaradi deroče reke, naplavin in ledu.²⁶ Morali bi ga graditi iz tršega in vodoobstojnega kamenja, a so bili *in situ* odkriti le leseni piloti.²⁷

Še pomembnejše od materialne pojave samega mostu (kamniti, leseni ali kombinacija) pa je morda vprašanje »kontinuirane« uporabe tega prehoda. Če je reka pogosto spreminjala svoj tok, so morali prestavljati tudi prehod. Tako je Jože

podvodne zaščitne raziskave. Odkrili so kar 328 lesenih, večinoma hrastovih, pilotov, ki so nakazovali na dve gradbeni ali prenovitveni fazi v 16. in 18. stoletju ter tretjo v prvi polovici 19. stoletja.

²¹ Po pričevanju starejših domačinov je bilo to pred zaježitvijo ob nizki vodi pogosto mogoče. Gre namreč za naraven skalnat prag ali že omenjeno »naravno mostišče«, ki ga potapljači dobro poznajo. Za podatek se zahvaljujem Andreju Magdiču.

²² Iva Mikl Curk je posredno predvidela večje hidrogeografske spremembe sredi 3. stoletja na podlagi spremembe orientacije določenih stavb na Zgornjem Bregu in Vičavi; večje poplave bi lahko premaknile tok reke. Curk, *Several Novelties from Roman Ptuj*, 109–112. Horvat et al., *Petovio: Development and Topography*, 177–178, 183.

²³ Klemenc, Saria, *Archäologische Karte*, 30–31. Gaspari, *Rimski mostovi v Sloveniji*, 62–64. V kratkem so predvidene dendrokronološke analize teh lesenih pilotov, kar bi znalo razjasniti marsikatero vprašanje, predvsem glede časa uporabe tega prehoda in morebitne obnove. Za podatek in pomoč se zahvaljujem Andreju Gaspariju.

²⁴ Gaspari, *Raziskave rimskega mostu na Ptujju*, 55.

²⁵ Saria, *Pettau*, 10–11, 15–16. Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, 162; Štih, *Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje*, 537. Kosi, *Potujoči srednji vek*, 20.

²⁶ Iz leta 1766 je znana slika Franza Josefa Fellnerja, *Ex voto*, ki so jo naročili domačini. Priprosili so se namreč k Mariji, da ne bi zaledenela Drava odnesla mostu – na sliki so vidne ledene plošče.

²⁷ Gaspari, *Raziskave rimskega mostu na Ptujju*, 56. Curk, *O nekaterih nerešenih problemih*, 2–4.

Curk predvidel med antičnim in poznosrednjeveškim še »karolinški most«.²⁸ V tem času je Ptuj ohranil svoj pomen »tranzitnega kraja«, saj je do leta 878, ko se prvič omenja most pri Beljaku,²⁹ to edini most na Dravi. Lega je bila sicer v grobem podobna, saj se, kot rečeno, še 1331 omenja most »v Vičavi pri mestu«.

Pomemben dejavnik je morala biti tudi komunikacijska vloga, saj je Ptuj prav zaradi prehoda pomembno vozlišče. Že v pozni antiki, ko v rimskem cesarstvu začne postopoma propadati osrednja oblast, preneha redna oskrba cestnega omrežja. V hribovitih predelih in v bližini rek si zato lahko predstavljamo hitrejše propadanje cest, medtem ko so bili na prodnatih nasutih ravninah ter na robovih kotlin in nižjih obronkih hribov, kjer so se rimske ceste držale bolj sušnih višjih teras, pogoji za ohranitev zelo ugodni. Ponekod se še danes ceste držijo rimskih tras, tako sklepamo na njihovo kontinuirano rabo skozi srednji vek v moderno dobo.³⁰

Razlaga nastanka imen Ptuj in Pettau iz Petovione

Slovansko ime kraja z veliko verjetnostjo dokazuje stik med Slovani in romanskimi staroselci, kar je podobno romanski in staroselski obliki Carnium oziroma Kranj. Prvotna slovanska oblika *P̃tujь* je prevzeta iz latinskega imena *P(o)etovio*.³¹ V slovanskem imenu je prišlo do substitucije romanskega e (iz oe) s slovanskim mehkim polglasnikom, ki je odpadel nekje v 10. stoletju, zato danes med p in t ni vmesnega glasu. Poleg tega se je tavtosilabični dvoglasnik ou monoftongiziral v u, kar je še starejši pojav. Oba pojava sta po jezikoslovnem uvidu dokaz za ljudsko izposojeno imena od staroselcev.

Jezikoslovec Fran Ramovš je sprva menil, da je tudi nemška oblika *Pettau* nastala iz latinskega imena, kar naj bi po njegovem nakazovalo stik Nemcev/Bavarcev z Romani sredi 8. stoletja.³² Potemtakem ne bi imeli samo stika med Romani in Slovani, ampak še med Romani in Bavarci. Tej tezi je nasprotoval jezikoslovec Petar Skok; po njegovem mnenju naj bi do nemške različice imena prišlo po »učeni poti« preko misijonarjev v Salzburgu.³³ Nemška oblika ima v prvem zlogu e, a to pomeni le, da je nastala neposredno iz romanske; lahko bi nastala po »učeni poti« ali v stiku s staroselci. Ramovš svoje teze kasneje naj ne bi več ponavljal.³⁴ Obe interpretaciji sta sicer možni in verjetni, hkrati pa se medsebojno nujno ne izključujeta.

²⁸ Curk, *O nekaterih nerešenih problemih*, 2.

²⁹ D. Karlm., št. 14. Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, 181.

³⁰ Šašel, *Rimske ceste v Sloveniji*. Kosi, *Potujoči srednji vek*, 10–15.

³¹ Snoj, s.vv. Ptuj, Kranj, Bled, *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*, 336–337. Za pomoč pri razlagi se zahvaljujem Marku Snoju.

³² Ramovš, *Poetovio-Ptuj-Pettau*.

³³ Skok, *Oglej i Celje*, 25–26.

³⁴ Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, 34, 39. Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, 162. Greenberg, *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika*, 71–96.

Zgodovinski, epigrafski in numizmatični viri

Kljub upadu prebivalstva v drugi polovici 3. stoletja je Petoviona ohranila svoj pomen.³⁵ Sredi 5. stoletja se Ptuj še pojavi kot mesto v poročilu poslanstva iz Ravene na Atilov dvor leta 449. Tukaj sicer ni jasno, ali je Petoviona bila bodisi le postojanka na poti bodisi je bodoča mati rimskega cesarja Romula Avgustula prihajala od tam. V ohranjenem tekstu bizantinskega zgodovinarja Priska je namreč lakuna, zato je odvisno od interpretacije. V zadnjem času se strokovnjaki spet nagibajo k slednji razlagi.³⁶ Zadnji v antični tradiciji pa omenja Ptuj (*Petaviona*) v seznamu krajev kozmograf iz Ravene, ki je deloval okrog leta 700, a je svoje delo pisal na podlagi vzhodnogotskih literarnih virov in starejših itinerarjih (*Tabula Peutingeriana*), zato kakšne realne in ažurne slike tega območja ni ponudil.³⁷

Bolj zanimivo za vprašanje kontinuitete je Prokopijevo poročilo iz sredine 6. stoletja, ko omenja »noriško mesto« (πόλις Νορικόν). Marjeta Šašel Kos povezuje ta izraz s Petoviono, saj se že v 4. in 5. stoletju omenja kot taka. Poudarjali naj bi »noriškost« Petovione, ker je bila v visoki antiki del Zgornje Panonije (*Pannonia Superior*). V tem času je »mesto, vzpostavljeno na takšnem območju, moralo imeti trajno vojaško postojanko«.³⁸ Temu pa nasprotuje Slavko Ciglenečki, ki na podlagi odsotnosti sledov staroselcev v drugi polovici 5. in 6. stoletja oceni, da se ta izraz ne nanaša več na Petoviono. V tem času naj bi imela le simbolni pomen, nanašal pa naj bi se na niz višinskih utrdb med Celjem in Brežicami, in sicer na Kozjanskem (Velike Malence, Zidani gaber nad Mihovim, Korinjski hrib nad Velikim Korinjem, itd.).³⁹

Epigrafskih spomenikov na Ptujju od 5. stoletja naprej ni, numizmatični pa so izredno redki in brez pravega konteksta, sploh pa se pogosto pojavijo v sekundarni legi. Na Ptujju so novci iz druge polovice 5., 6. in 7. stoletja velika redkost in prav vsi so brez pravega konteksta! Gre za bizantinske novce: folis Leona I (467–472), folis Anastazija (491–518), *nummus* Justinijana I (552–565), tremis Mavrikija (582–602), folis Herakleja (610–641), tremis Konstansa II (654–662) in folis Konstantina V in Leona IV (741–775). Posamezni novci so dokumentirani vse do 10. stoletja. Presenetljivo pa ni bil na Ptujju odkrit noben langobardski ali vzhodnogotski novce, ki se pojavljajo na večini višinskih naselbin in v Kranju.⁴⁰

³⁵ V tem času je na Ptujju že delovala relativno močna krščanska skupnost s svojo škofijo, saj je tukaj ustvarjal tudi cerkveni pisatelj in škof Viktorin (Ptujski). Slednji velja za prvega latinskega eksegeta (razlagalca) Svetega pisma. Viktorin Ptujski, *Razlaga Razodetja in drugi spisi*. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom v pozni antiki*, 241–250.

³⁶ Bratož, *Med Italijo in Ilirikom v pozni antiki*, 337, 576–577. Rajku Bratožu se zahvaljujem za pomoč pri razjasnitvi problema zadnjih omemb Ptuja v pozni antiki.

³⁷ *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, 216. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom v pozni antiki*, 394–395. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev I*, 221–229. Wolff, *Die Frage der Besiedlung*, 105.

³⁸ Šašel-Kos, *Romulovo poslanstvo pri Atilu*, 285–287.

³⁹ Ciglenečki, *Pólis Norikón*, 3–5.

⁴⁰ Ključno pregledno leksikalno delo je Kos, Šemrov, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien (FMRSI)*, s.v. Ptuj. Kos, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region*, 226. Kos, *The Numismatic Evidence. Demo, Ostrogothic Coinage*.

To bi lahko kazalo na večjo naslonjenost vzhodne Slovenije in območje Ptuja na Podonavje in Bizanc, kar delno potrjuje tudi sorodnost arheoloških virov z najdbami na Madžarskem.

Arheološki viri

Arheološke najdbe iz obdobja po domnevnem »hunskem požigu« Ptuja sredi 5. stoletja so izredno redke in brez pravega naselbinskega konteksta. Pri »hunskem požigu« gre za čisto domnevo, saj na območju poznoantične Petovione niso zaznali večjih požganih ali ruševinskih plasti, kot so jih ugotovili za Emono, kjer so jih povezovali s pohodom Hunov v Italijo leta 452.⁴¹ Najdbe, ki bi jih bilo mogoče datirati (novci!), v večini izginejo sredi 5. stoletja, zato je predvidoma ugasnila tudi naselbina.⁴² Slavko Ciglencečki predvideva, da so se »v ruševinah zadrževale le manjše skupine prebivalcev ali popotnikov, sicer pa je mesto izgubilo svoj pomen«. Prebivalstvo se je verjetno izselilo iz mesta in utrdilo v zaledju.⁴³ Na širšem območju Ptuja so to verjetno višinske postojanke na Donački gori (Dvor, Grušovje, Pod Sokolom), Ančnikovo gradišče na Pohorju pri Jurišni vasi in morda celo Brengova pri Cerkvenjaku, ki sicer ni višinska naselbina, ampak odmaknjena dolina v Slovenskih goricah.⁴⁴ Cerkevni center bi se lahko preselil tudi na Lobar na Hrvaškem, kjer so odkrili zgodnjekrščansko baziliko.⁴⁵

Tukaj je sicer treba opozoriti, da večina naše interpretacije »zatona« antike temelji na virih, ki jih lahko datiramo. Pri tem so vodilno vlogo dolgo imeli zgodovinski viri, pa tudi epigrafski in numizmatični, v zadnjih desetletjih pa vse bolj arheološki. Toda ne vsi arheološki, ampak predvsem tisti, ki so tipokronološko občutljivi. Grobe keramične najdbe je zaenkrat nemogoče natančno datirati,⁴⁶ saj so zelo lokalno specifične in bi potrebovali dobro stratigrafsko raziskavo nekaj mikrolokacij na Ptuju in okolici, da bi se vzpostavila relativno zanesljiva tipokronologija. Tako gotovo ni novcev ali epigrafskih spomenikov, toda to pomeni le, da v pozni antiki ni bilo večjega trgovanja ali relativno razvite kamnoseške obrti. Določen delež »revnega« prebivalstva bi lahko ostal tukaj vse do prihoda Slovanov.

Na zahodnem platoju je Josip Klemenc prav v povezavi s plenjenjem Atila sredi 5. stoletja predvidel »lesene lope« kot pribežališče za civilno prebivalstvo. Na tem mestu so potem po Klemencu v prvi polovici Ostorogoti postavili »poznoantično

⁴¹ Gaspari, *Prazgodovinska in rimska Emona*, 23, 246–249. Pred kratkim so odkrili grob vojščaka, domnevnega Huna, iz sredine 5. stoletja v peči za žganje apna na Ptuju. Horvat, Dolenc Vičič, *Arheološka najdišča Ptuja*, 71–73, 164.

⁴² Horvat et al., *Poetovio: Development and Topography*.

⁴³ Ciglencečki, *Arheološki sledovi zatona antične Petovione*, 514.

⁴⁴ Šašel, s.v. Donačka gora, *Arheološka najdišča Slovenije*, 288. Še preglednejši in ažurnejši je Arkas – Arheološki kataster Slovenije na spletu (<http://arkas.zrc-sazu.si/index.php>). Za informacije o poznoantičnih naselbinah v bližini Ptuja se zahvaljujem Ivanu Žižku.

⁴⁵ Filipec, *The End of the Late Antique Fort in Lobar*. Za informacijo se zahvaljujem Tini Milavec.

⁴⁶ Ciglencečki, *Arheološki sledovi zatona antične Petovione*, 506–508, 513.

trdnjavo«. Problematičnosti tega objekta sem se lotil že v drugem delu, a naj tukaj samo potrdim Šašlovo in Ciglencekijevo tezo, da gre verjetneje za mejno utrdbo tipa Budakalász, ki so jih na panonskem limesu postavljali v času Valentinijana I. (vladal 364–375). Kasneje naj bi na te kastele namestili federate, kar se sklada z interpretacijo grobov na severovzhodni strani platoja.⁴⁷

Zanimivo so na Panorami odkrili podobne ostanke poznorimske trdnjave, ki jo je leta 1948 izkopavala Paola Korošec.⁴⁸ Glede na sorodnost oblike lahko trdnjavo postavimo v drugo polovico 4. stoletja. Nekoliko problematičnejših pa je šest grobov, ki so bili odkriti znotraj trdnjave in jih je Koroščeva postavila v »slovansko« obdobje. V treh grobih so našli nože, v enem bronasti prstan in pri glavi dva uhana, ki ju je interpretirala za »slovanske« obsenčnike. Če je trdnjavica stala v poznem 4. stoletju, so grobovi gotovi mlajši, a ostaja vprašanje koliko mlajši. Brez natančnejšega najdiščnega konteksta pa sta najdbi fibule jelena na Panorami in uhana z votlo poliedrično kocko na Hajdini, in sicer sta obe najdbi značilni za 6. stoletje.⁴⁹

Prav prihod Slovanov in stik s staroselci je najbolj zanimiva, a hkrati najmanj otipljiva točka na Ptuju. Zaenkrat namreč še ni najdišča, na katerem bi v istem kontekstu našli predmete iz obeh kulturnih miljejev. Kot rečeno, bi lahko to bil rezultat nezmožnosti natančne datacije grobe lončenine, ki je običajno daleč najpogostejši artefakt na najdiščih. Veliko je tudi kontekstov, npr. večina grobov na zahodnem platoju, ki je brez kronološko občutljivih najdb, zato je čisto mogoče, da je stik bil, a ga le ne prepoznamo. V bližnji okolici so odkrili stik med Slovani in staroselci na Bledu⁵⁰ in na Hemmabergu (gora sv. Heme) na Koroškem.⁵¹

Območje Ptuja je nekje od konca 6. pa do konca 8. stoletja predvidoma formalno spadalo pod gospostvo Avarov, čeprav je to zaenkrat domneva, ki temelji na pisnih virih. Avari in Slovani naj bi namreč skupaj poselili Panonijo enkrat po »selitvi« Langobardov v Italijo leta 568. Središčni predel kaganove oblasti je bil ob srednji Donavi in Tisi, kjer je imel kagan svojo »utrdbo« (t.i. ring). Tako je bil njihov vpliv na obrobne predele manjši, na življenje na Ptuju verjetno minimalen; tu ni bilo njihovo naseljitveno območje, ampak le vplivno območje. Morda so tukaj nadzorovali le ključen prehod preko Drave.⁵²

Sam predvidevam, da so na tem območju pobirali samo tribut, kar bi pojasnilo relativno odsotnost »avarskih« najdb na območju celotne Slovenije, ki je bilo za Avare bolj »prehodnega« značaja.⁵³ Slovanski tribut Avarom se omenja že okrog

⁴⁷ Ciglencečki, *Arheološki sledovi zatona antične Petovione*, 508. Šašel Kos, *The Defensive Policy of Valentinian I*. Za poznoantični panonski limes glej Soproni, *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes*.

⁴⁸ Korošec, *Slovanske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panorami v Ptuju*, 77.

⁴⁹ Skrabar, *Römische Funde aus Pettau*, 308, 316. Ciglencečki, *Arheološki sledovi zatona antične Petovione*, 509–513.

⁵⁰ Pleterski, *The Invisible Slavs*.

⁵¹ Ladstätter, *Kontinuität trotz Katastrophe*.

⁵² Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, 26–31.

⁵³ Odnos med Avari in Slovani je podrobneje obravnaval Pohl, *Die Awaren*. Podobno skromne so najdbe Hunov na Slovenskem. Knific, *Hunski sledovi v Sloveniji?*

leta 580,⁵⁴ tribut pa so do neuspešnega obleganja Konstantinopla leta 626 Avari terjali tudi od Bizanca. V Fredegarjevi Kroniki se sicer prav v povezavi z zapisom o Samu za leto 623 omenja, kako so Avari pozimi hodili k Slovanom in spali z njihovimi ženami ter hčerkami, nakar pa so jim Slovani morali plačati še tribut. To je tudi vodilo do upora proti Avarom.⁵⁵ Po neuspešnem obleganju leta 626 so Avari izgubljali moč, zato se je predvidoma spremenil tudi njihov odnos do Slovanov.

Pri raziskovanju antičnega mesta niso odkrili zgodnesrednjeveških ostankov, zato se je naselbina v tem času verjetno razvila na obrobju, predvidoma v zavetju grajskega griča, na območju rimskega pokopališča in kasnejšega srednjeveškega mesta. Podoben »premik« je opaziti pri Emoni, ko se je kasnejša naselbina iz 10. in 11. stoletja razvila v zavetju grajskega griča na obrobju antičnega mesta, iz katerega so tudi pobirali gradbeni material.⁵⁶ Tako so raziskovalci za Ptuj sklepali, da se je naselbina razvila na območju proštije cerkve (vzhodni ali gornji del mesta) ter na dominikanskem »pomolu« (zahodni ali spodnji del mesta). Nedavno opravljene raziskave v dominikanskem samostanu sicer tega ne podpirajo, saj na tem območju niso našli nobenih zgodnesrednjeveških najdb; visokosrednjeveške plasti so bile neposredno nad rimskimi.⁵⁷

Med leti 2004 in 2006 pa so odkrili zgodnesrednjeveško naselbino na najdišču Štuki-Marof, nekdanji župnijski pristavi v Ptuj. Naselbina je stala na obrobju, a v neposredni bližini rimske naselbine, ki pa se je je izogibala.⁵⁸ Očitno prišlekov območje polno ruševin ni zanimalo. Našli so namreč ostanke velikih vkopov in stojke, ki nakazujejo na bivališča tipa (pol)zemljanke. Stojke, ki so jih odkrili v velikih vkopih ali neposredno ob njih, so predvsem luknje za stebre oziroma nosilce strešne konstrukcije. Nekateri vkopi jam za kole so bili poševni in so verjetno nosili šotorasto oblikovano streho. Naleteli so še na dva jarka in pred enim so našli tudi vkope jam za stebre, ki bi lahko kazali na linijo palisade ali ograje.⁵⁹

Izstopata najdbi steklene jagode z reliefno izbočenim večbarvnim okrasom in avarski pozlačen pasni jeziček. Za ti najdbi so opravili radiokarbonske analize, in sicer so analizirali leseno oglje iz jame, v kateri so našli jagodo, ki je pokazala absolutno datacijo cal. AD 658–683 (1-sigma). Analizirali so tudi leseno oglje iz jame za stojko z najdbo avarskega pasnega jezička na zgornjem robu zasipa, ki je dalo datum cal. AD 663–782 (2-sigma, z 92,5 odstotka verjetnosti).⁶⁰ Jagoda iz steklene paste z večbarvnim okrasom nakazuje na širše povezave tega prostora,

⁵⁴ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I*, 101-105.

⁵⁵ »*Chuni aemandum annis singulis in Esclavos veniebant, uxores Sclavorum et filias eorum strato sumebant; tributa super alias oppressiones Sclavi Chunis solvebant.*« *Chronicorum quae dicuntur Fredegarii*, IV/48, 144. Ta odlomek se seveda nanaša na območje kasnejše Karantanije, a dvomim, da so bili Slovani v Panoniji deležni drugačnega tretmaja.

⁵⁶ Gaspari, *Prazgodovinska in rimska Emona*, 264-273.

⁵⁷ Lazar, *Zaščitne arheološke raziskave na območju dominikanskega samostana na Ptuj. Vnuk, Nove najdbe in spoznanja o gradbeni in umetnostni podobi.*

⁵⁸ Prim sl. 1 in Horvat et al., *Poetovio: Development and Topography*, 166-172, posebej sliki 14 in 15.

⁵⁹ Ritonja, Štuki – Marof, 13–17, 24–34, 124–137.

⁶⁰ Lubšina-Tušek, *Ptuj – arheološko najdišče Levi Breg (Štuki-Marof)*, 309.

saj so podobne jagode našli v severni in osrednji Evropi; bila naj bi skandinavskega izvora.⁶¹ Te nove datacije lahko naselbino pomaknejo že v 7. stoletje in bliže »zaprtju« vrzeli.⁶²

Trk ali sožitje stare in nove vere?

Poststrukturalističen in postkolonialističen teoretik religije Homi K. Bhabha je znan sodobni avtor, ki preučuje kontekst srečanja dveh kultur in ver. Bhabha je uveljavil pojme, kot so »tretji prostor« (*third space*) in »kulturna hibridnost« (*hybridity*), ki se delno naslanjajo na teoretične prispevke Edwarda Saida. Ko se namreč dve kulturi ali veri srečata, se odpre tretji prostor, kjer se ti identiteti pogajata. Rezultat teh »pogajanj« je nova kreacija, to se pravi »kulturni hibrid«, ki ima hkrati lastnosti obeh preteklih kultur, a je obenem tudi nekaj zelo novega.⁶³ Kje se torej ta hibridnost, če sploh, opazi na Ptujju?

Prav tukaj je naše razumevanje »stare vere« zelo skromno in nezadostno. V veliki meri temelji na sočasnih eksogenih virih iz druge roke (Prokopij) ali kasnejših etnografskih virih. Vse več je tudi arheoloških ostankov, ki se jih da pripisati ritualni ali celo religiozni dejavnosti. Prav v 7. stoletje, torej predvidoma neposredno po prihodu Slovanov v ta prostor, je Korošec postavljaj postavitev »svetišča«, kar pa zaradi argumentov iz prvega in drugega dela razprave ni verjetno. Slovani so častili več božanstev in imeli bogato mitologijo, ki je delno preživela vse do danes.⁶⁴ Toda trditev, da so »staroverci« ohranili svojo strukturo in vodili »državo v državi«, je vsaj zaenkrat pretirana in neutemeljena.

S koncem avarske »oblasti« je povezano tudi (ponovno) pokristjanjevanje tega prostora. Do določene mere so sicer staroselci, ki so imeli stik s prišleki, ohranili svojo krščansko vero. Vojne Karla Velikega proti Avarom ob koncu 8. stoletja so priključile območje Ptujja bavarski oziroma frankovski nadoblasti. V ta čas morda spadajo tudi prvi stiki misijonarjev iz Salzburga s Ptujem, medtem ko o domnevnih misijonarjih iz Ogleja pravih podatkov ni. Pregnani nitranski knez Pribina je okrog leta 840 od Ludvika Nemškega prejel v fevd Spodnjo Panonijo. V tem času se omenja tudi posvetitev prve cerkve na Ptujju in nedvomno izpričan stik Salzburga. Pribina je omenjen leta 847 kot mejni grof, zadnjič pa 860 kot knez (*dux*). Nasledi ga sin Kocelj, ki je pomembno vplival na delovanje Konstantina in Metoda.⁶⁵

⁶¹ Ritonja, Štuki – Marof, 19–23.

⁶² Večina interpretacij in datacij za ta čas temelji na tipokronologijah. Doslej je za Ptuj to temeljilo predvsem na nekropolah, ki so jih datirali šele od 8. stoletja naprej. Korošec, *Nekropola na ptujskem gradu*. Kot rečeno, je problem, da večina grobov nima pridatkov in jih ni mogoče datirati.

⁶³ Bhabha, *The Location of Culture*.

⁶⁴ Za območje Posočja je podatke zbral Pavel Medveščak, *Iz nevidne strani neba*.

⁶⁵ Štih, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje, 538. Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, 48–56, 64–71.

Slika 3: Zlate najdbe iz groba 355; Paola Korošec je prstan pripisala Metodu.⁶⁶

Fig. 3: Golden finds from grave 355; Paola Korošec ascribed the ring to Methodius.

Misijon Konstantina in Metoda v Spodnji Panoniji je povezan z zapisom Konverzije.⁶⁷ Dokument oziroma bela knjiga »terja« pravno posest Salzburga do Spodnje Panonije na podlagi preteklih aktivnosti misijonarjev. Ptuj (*ad Bettobiam*) se v Konverziji omeni kot kraj posvetitve cerkve v času nadškofa Liuprama (836–859) in Pribine (840–861), torej v letih 840–859.⁶⁸ Ptuj je omenjen še v salzburških analih leta 874, ko je nadškof Theotmar posvetil drugo cerkev na Ptuj, ki jo je dal sezidati grof Kocelj (*comes Gozwinus*).⁶⁹ Tega leta je Metod iz Panonije šel na Moravsko, kar je verjetno povezano s Kocljevo smrtjo in prihodom Spodnje Panonije v cerkveno jurisdikcijo Salzburga, zato ni imel tukaj Metod več kaj iskati. Leta 876 je Panonijo prejel nezakonski sin bavarskega in vzhodnofrankovskega kralja Karlmana Arnulf.⁷⁰

Vsi ti zapisi dajejo slutiti, da se je krščanstvo na Ptuj v 9. stoletju kar precej usidralo. Toda arheološki viri te slike ne podpirajo oziroma še nimamo »pravih« ostankov ali jih ne znamo »prav« interpretirati. V tem času je verjetno bil Ptuj »tretji prostor«, kjer sta trčili dve veri in se »pogajali«. Grobišča so bila vedno polna verske simbolike. Na Spodnji Hajdini je dvajset planih in skeletnih grobov, obrnjenih proti vzhodu. Grobovi so se »skrbno« izogibali rimskim ostankom.⁷¹

⁶⁶ Korošec, *Grob številka 355 z grajske nekropole na Ptuj*, 407.

⁶⁷ Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Štih, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum po Kosovi izdaji*. Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*.

⁶⁸ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 11.

⁶⁹ *Continuatio altera Annalium Iuvanensium maximorum* ad a. 874. *Auctarium Garstense* ad a. 874. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II, 174.

⁷⁰ Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II, 180–181. Te dogodke je v romanu iz leta 1954 opisoval Stanko Cajnkar, *Sloven iz Petovije: povest iz 9. stoletja*. Knjiga je izšla v kar 81.000 izvodih! Za informacijo se pristrčno zahvaljujem Špeli Vučak.

⁷¹ Pollak, *Prazgodovinske najdbe v ptujski okolici*, 229. Lamut, *K začetkom visokosrednjeveškega Ptuja*, 92.

Grobišče nedaleč od graščine Turnišče je bilo po naključju odkrito pred drugo svetovno vojno, kasneje so s sondami raziskali ta prostor in našli še več grobov. Sklepali so, da je grobišče obsegalo okrog štirideset grobov.⁷²

Nekropola na zahodnem platoju grajskega griča je nedvomno največja (sl. 4), izkazuje pa tradicijo poganskega oziroma predkrščanskega pokopavanja. To kažeta predvsem odsotnost cerkve v bližini nekropole in način pokopavanja, to je polaganja pokojnikovih rok ob telo; (kasnejši?) krščanski pokopi imajo roke prekrizane na prsih ali trebuhu. Nazadnje je sicer zanimivo interpretacijo ostankov na zahodnem platoju ponudil Stephan Karl,⁷³ ki je tukaj predpostavil cerkev v 9. stoletju, kar bi predstavljalo lep primer Bhabhovega »kulturnega hibrida«: krščanska cerkev s poganskim načinom pokopavanja.

Necerkveno pokopališče na zahodnem platoju si bi bilo mogoče razlagati tudi z »versko svobodo«,⁷⁴ ki je prav tako kasneje značilna za trgovska središča (*emporia*), kjer se srečujejo ljudje z različnih koncev.⁷⁵ Odkrita nekropola je verjetno le drobec zgodnjerednjeveške nekropole na Ptuju; cerkveno grobišče iz tega časa še ni odkrito. Predvidoma so pokopavali pripadnike stare in nove vere na istem pokopališču, saj se stroga delitev tudi ni prijela čez noč.⁷⁶ Več generacij je verjetno preteklo, preden je krščanstvo v večji meri izrinilo poganstvo, kar pa pisni viri seveda ne omenjajo.

Še en »prežitek« poganske oziroma stare vere bi lahko bile žgalne daritve za pokojnike, ki se omenjajo tudi v pisnih virih. Na ptujskem gradu so namreč odkrili tudi dve ognjišči. Ognjišči sta bili na prostem in nista bili sredi grobov, ampak nekoliko ob strani. Prvo ognjišče je bilo obloženo s kamenjem, drugo pa ni bilo obzidano, a so v njem našli relativno dobro ohranjene posode, ki so bile izpostavljene ognju. Glede na grobiščni kontekst je Korošec ognjišča povezoval z žgalnimi daritvami za pokojnike.⁷⁷

Najbolj bogat inventar je imel grob 355, v katerem so našli par zlatih in srebrnih uhanov, dva gumba in zlat prstan (sl. 3). Paola Korošec domneva, da so to produkti velikomoravskih kovaških delavnic iz Starega Mesta, razen prstana, ki naj ne bi bil narejen na Moravskem. Glede na zgodovinske podatke domneva, da je bila tukaj pokopana žena panonskega kneza Koclja, ki naj bi se s svojim spremstvom po smrti svojega moža preselila na Ptuj. Prstan pa pripisuje visoki cerkveni osebnosti, in sicer kar nadškofu Metodu.⁷⁸ Arheološki zapis tukaj ne izda

⁷² Pahič, *Turnišče pri Ptuju*. Jevremov, *Staroslovanska nekropola v Turnišču pri Ptuju*.

⁷³ Karl, *Turris antiqua in castro Leybentz*, 241–243.

⁷⁴ Ivaniček, *Staroslavenska nekropola u Ptuju*, 82.

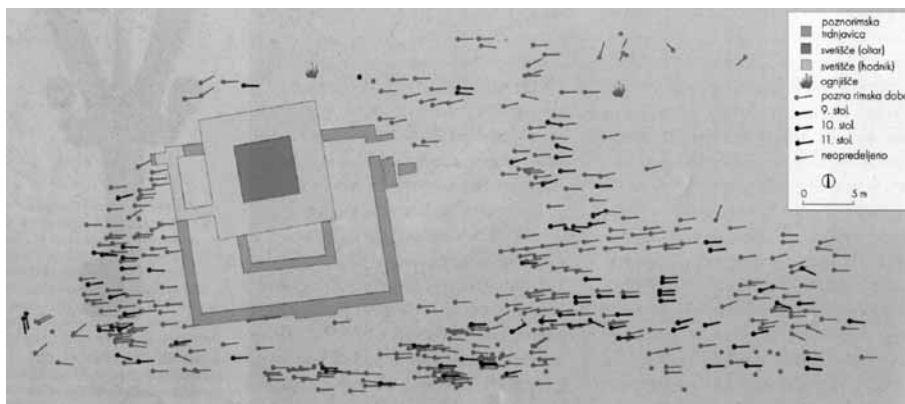
⁷⁵ Braudel, *Čas sveta I (Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje)*, 26–27.

⁷⁶ Znanih je sicer nekaj primerov, ko so vladarji želeli na silo pokristjaniti določena ljudstva tako rekoč takoj. Recimo, Karel Veliki je leta 772 na Saškem dal podreti ali požgati Irminsul, glavni sedež njihove poganske religije. Toda prav iz številnih uporov, ki so temu sledili in upoštevaljo dejstvo, da se je Karel Veliki spoprijemal z upori na Saškem več kot 30 let, je jasno, da »poganstva« ni izkoreninil čez noč. Danes je Irminsul postal simbol nemških »neopoganov«.

⁷⁷ Korošec, *Staroslovansko grobišče na Ptujem gradu*, 215–223.

⁷⁸ Korošec, *Grob številka 355 z grajske nekropole na Ptuju*, 407–413.

posamezne zgodovinske osebnosti, zato je ta teza le všečna interpretacija oziroma si je Koroščeva po MacGregorju dovolila preveč »poetične rekonstrukcije«.

Slika 4: Tloris grobišča na zahodnem platoju grajskega griča.⁷⁹

Fig. 4: The groundplan of the burial ground on the western plateau of the Ptuj castle.

Prav za Ptuj se pojavi prvi zapis za cerkev na Slovenskem v zgodnjem srednjem veku, in sicer kar za dve, morda celo tri (odvisno od interpretacije Pseudomulfina; gl. spodaj).⁸⁰ Trenutno na Ptujju ni odkritih nedvornih ostankov cerkve, a jih na več mestih predvidevamo. Pogosto se je zgodnesrednjeveška cerkev omenjala na mestu dominikanskega samostana in proštije cerkve. Na obeh lokacijah so izvedli omejene arheološke raziskave, a niso odkrili zgodnesrednjeveških ostankov.⁸¹

Zanimiva je tudi ta številčnost v relativno majhnem kraju, čeprav so imeli zgodnesrednjeveški centri pogosto več cerkev (cf. Mikulčice na Velikomoravskem s kar 12 cerkvami!).⁸² Glede na pozni srednji vek bi si lahko cerkvi razdelili vernike tudi po jezikovni črti. Mestna župnijska cerkev sv. Jurija je bila namreč kasneje namenjena predvsem »nemškemu« prebivalstvu, kakor je to primer tudi v Mariboru, medtem ko je »slovensko« mestno in okoliško prebivalstvo obiskovalo cerkev sv. Ožbalta zunaj mesta in za laike odprti samostanski cerkvi. Tako so vernike leta 1532, ko so Turki požgali cerkev sv. Ožbalta, preusmerili v proštije cerkev sv. Jurija, kjer so opravljali dve maši, in sicer jutranjo mašo s pridigo v nemškem, po njej pa mašo s pridigo v slovenskem jeziku.⁸³

⁷⁹ Pleterski, *Razcvet Ptuja na ruševinah Petovione*, 402.

⁸⁰ Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, 181. Miha Kosi predvideva tri. Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, 41.

⁸¹ Tomanič-Jevremov, *Arheološka sondiranja v cerkvi sv. Jurija. Lazar, Zaščitne arheološke raziskave na območju dominikanskega samostana na Ptujju. Vnuk, Nove najdbe in spoznanja o gradbeni in umetnostni podobi*.

⁸² Poláček, *Mikulčice*, 319.

⁸³ Mlinarič, *Zgodovina samostana od ustanovitve do 1800*, 57. Za slovansko-nemško dvojezičnost, ki je bila značilna za Štajersko, Koroško in Kranjsko, glej listino cesarja Otona I, s katero je Salzburgu leta 970 na današnjem južnem avstrijskem Štajerskem podaril »*curtem ad Vduleniduar, lingua Sclavanisca sic vocatum, Theotisce vero Nidrinhof nominatam*.« D. O. I., št. 389. Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, 178.

Uveljavitev fevdalnega reda

Krščanstvo je prišlo na območje Ptuja skupaj z novim družbenim redom. Salzburg je namreč bil svetni in posvetni oblastnik. Ključen pisni vir za razumevanje Ptuja v 9. stoletju je ponarejena darovnica vzhodnofrankovskega kralja Arnulfa (*Pseudoarnulfinum*) z letnico 890 (885). Predloga tej listini je bila listina Ludvika Nemškega iz leta 860, s katero je salzburska nadškofija dobila v last dvore v širšem panonskem prostoru, kjer pa se Ptuj še ne omenja.⁸⁴ *Pseudoarnulfinum* je falsifikat, ki je nastal v Salzburgu okrog 970–977 oziroma pred letom 982, ko se prvič izrecno omenja. Po mnenju večine zgodovinarjev naj bi odlomek o Ptujem temeljil na neki pristni predlogi, Arnulfovi listini (*Arnulfinum*), a ni jasno, za kak dokument naj bi šlo (verjetno listina) in kdo naj bi ga izstavil. To naj bi dokazovale »nepotrebne« podrobnosti, ki so bile v času nastanka falsifikata brezpredmetne (npr. podelitev posesti Karantančevi ženi).⁸⁵

Odlomek o Ptujem v originalu:

»... *ad Pettouiam aecclesiam cum decima et duas partes civitat[is cum] bannis, [thel]oneis et ponte, q[uae] ab [ant]ecessoribus nostris illô tradita fuerunt, et ex parte nostra addimus terciam partem civitatis, quę proprietas Carantani fuit illique diiudicatum est, eo quia reus magestatis nostrae crimina[t]us est constare, e[xc]cept[is] is subnotatis rebus, quas [uxori illius] propter fidele servitium concessimus, id est in superiori civitate [in ori]gent[ali] parte ci[vitatis] ipsius curtile[m] locum, ubi nov]a aecclesia incepta est, atque in inferiori civitate in occidentali parte civitatis ipsius illa curtilia loca, que in potestate tunc habuit cum hobis C et vineis X, in Zistanesfeld, ubi nunquam antecessores nostri alicui quicquam dederunt, propter fidele servitium prenominati archiepiscopi trad[imus ad pr]aefatum monasterium, sicut acervos du[fo] prope] Trauum positi sunt ex summitate terminis, qui Uuagreini dicitur, et ita sicut ille Uuagreini tendit usque dum Treuuina fluit in amnem Trauum ...«⁸⁶*

Čeprav že obstajata parafrazirana prevoda Frana Kosa in Boga Grafenauerja,⁸⁷ sem pripravil svojega (pretirano) dobesednega. Na ključnih odlomkih sta Kos in Grafenauer namreč prevajala preveč svobodno, zato so se izgubili pomembni topografski podatki.

»... *pri Ptujem [potrdimo] cerkev z desetino in dva dela mesta s sodstvom, mitnino in mostom, ki so jih bili tam prejeli od naših predhodnikov. Od našega dela dodamo še tretji del mesta, ki je bil v posesti Karantanca in oni je bil dokončno obsojen, ker*

⁸⁴ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* II, 134–136.

⁸⁵ Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, 159–160. Štih, *Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje*, 539–541. Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, 33–69.

⁸⁶ D. Arn., št. 184 (z letnico 885). Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, 159. Enaka formulacija, ki se nanaša na Ptuj, se ponavlja v petih ohranjenih listinah iz let 977, 982, 984, 1051 in 1057. Prav za območje Ptuja je listina najbolj podrobna, saj je Salzburg na tem mejnem območju želel in dobil največ pooblastil. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* II, 221–226, 354–356, 366–369, 375–378; Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* III, 113–114, 123–124. Šele v 12. stoletju (1178, 1199) pride do spremembe formulacije brez »nepotrebnih vrinkov«. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* IV, 309–310, 463–464. Glej Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, 181–184.

⁸⁷ Grafenauer, *Ptuj v srednjem veku*, 159–160. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* II, 223–224. Delno tudi Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, 34.

je bil tam potrjen (obtoženi) zločin veleizdaje proti nam. Izvzete so le tiste spodaj označene stvari, ki jih zapustimo ženi onega zaradi zvestega služenja. To je dvor v zgornjem mestu, v vzhodnem delu istega mesta, kjer je bila posvečena nova cerkev; prav tako v spodnjem mestu, v zahodnem delu istega mesta, tiste dvore, ki jih je tedaj imela v lasti, s sto hubami in desetimi vinogradi na Zistanesfeldu, kjer še naši predniki nikoli niso dali ničesar nikomur. Zaradi zvestega služenja prej imenovanega nadškofa [Theotmarja] podelimo prej omenjenemu samostanu tako dva postavljena kupa, ki ležita blizu Drave pri samem vrhu, ki se imenuje Breg, kakor tudi oni Breg, ki se razprostira vse do izliva Dravinje v reko Dravo ...»

Problem darovnice je, da ni povsem jasno, katere stvari se nanašajo na karolinško dobo (9. stoletje) in katere na otonsko dobo (druga polovica 10. stoletja). Ptuj se omenja kot *civitas*, ki je *terminus technicus* otonske dobe za pomembnejšo, utrjeno in obzidano naselbino. Ptuj je sestavljalo več naselbinskih jeder, kar je razvidno iz omemb mestnih tretjin oziroma zgornjega in spodnjega mesta. To je značilnost (pred) urbanih naselbin v zgodnjem srednjem veku. Te obrobne (pred)urbane naselbine običajno niso bile obzidane, nastale naj bi namreč okrog osrednje utrdbe kot več naselbinskih jeder s cerkvenimi objekti.⁸⁸ Omenjena cerkev bi se lahko nanašala na »drugo«, ki jo je leta 874 posvetil salzburški nadškof Theotmar, ali na tretjo še neznano. Omemba »Karantanca« se je verjetno nanašala na karantanskega grofa Ruodperta iz rodbine Wilhelmincev, in ne »panonskega« Koclja.⁸⁹ Zistanesfeld se je nanašal na območje okrog vasi Skorba, kjer je imel v drugi polovici 10. stoletja interese tudi grof Rachwin.⁹⁰

Lociranje zgornjega in spodnjega mesta zahteva malo logičnega sklepanja in domišljije. Zgornje mesto je verjetno bilo na osrednji grajski kopi, medtem ko je bilo spodnje pri mostu pod dominikanskim samostanom. Zaradi nadaljnje rabe osrednje grajske kope in reke Drave na obeh lokacijah nimamo pravih arheoloških kontekstov. Omenja se tudi cerkev v zgornjem mestu, torej predvidoma nekje na grajski kopi, in sicer »v vzhodnem delu tega mesta«, torej kje na vzhodnem platoju. Med izkopavanjem leta 2015 so našli na nekaj belobrdskih grobov in predromanske strukture (10. in 11. stoletje), kjer so tudi domnevali cerkveni objekt. Žal pa je plaz, ki je bil vzrok za izkopavanja, veliko ostalin odnesel s sabo.⁹¹

Proti koncu 9. stoletja in prvo polovico 10. stoletja je sicer večji ali manjši ogrski prelom ter »drugo« temno obdobje. To videnje je morda povezano s splošno sliko v Evropi, kar lahko potem (pre)hitro posplošimo. Lorenzo Valla je 10. stoletje označil za dobo »svinca in železa«.⁹² Na podlagi analize ohranjenih rokopisov sta Eltjo Buringh in Jan Luiten Van Zanden odkrila, da se količina rokopisov v 8. in 9. stoletju postopoma večja, nato pa v 10. stoletju spet malo upade;⁹³ podoben padeč je zaslediti na Slovenskem.⁹⁴ V *The New Cambridge Medieval History* so izpostavili,

⁸⁸ Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, 16–23, 33–36.

⁸⁹ Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, 183.

⁹⁰ D. O. III., št. 22. Štih, *Salzburg na spodnještajerski Dravi*, 183–184.

⁹¹ Lazar, Arh, *Poročilo*, 20–33.

⁹² Navedeno po Lutz, *Letaldus, A Wit of the Tenth Century*, 97.

⁹³ Buringh, Zanden, *Charting the „Rise of the West“*.

⁹⁴ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev II*.

da je v dobi po »padcu« Rima prav 10. stoletje (zraven morda 7.) najbolj revno s pisnimi viri.⁹⁵

Plenilni pohodi so običajno kratkoročni dogodki, a zato toliko bolj viharne. Zgodovinski viri pa favorizirajo prav te viharne dogodke, a so žal ti praviloma eksogeni viri relativno pogosto dvoumni. Zgodovina teh dogodkov je nujno »enostranska«, saj Ogri takrat še niso osvojili kulture pisanja. Ohranili so se kasnejši madžarski viri o tej dobi, a je vsebina na meji mitskega. Glavni viri so tako nastali na območju zahodne Evrope, Bizanca in islamskih dežel, ki so po svoji naravi enostranski, in to skromne narave (anali, kronike, kratki vstavki v hagiografijah).⁹⁶

Zahodni pisci so Ogre, kot so jih imenovali, zamenjevali z drugimi ljudstvi, ki so se pojavila v Evropi z vzhoda in bila svoj čas sinonim za opustošenje (Huni in Avari). Pisci so uporabljali tipične topose za opis nomdskih ljudstev. Tudi Ogri sami so prevzeli legende o Atili, ko so prišli v novo domovino, saj so bili morda celo etnično sorodni s Huni. Regino pravi, da so zaradi svojega »strahopetnega« načina bojevanja bolj sorodni živini kot pa ljudem. Njihovo nečloveško bitje je poudarjeno še z zunanostjo, zaznamovano z na golo ostriženo glavo.⁹⁷ Tako se poudarja zverinskost tega groznega ljudstva, kar pa ni novost. Zahodni pisci so namreč uporabljali antične avtoritete (Amijan Marcelin, Justin, Pavel Diakon), ki so opisovali navade Hunov in Avarov, zato je težko ločiti med aktualnimi in anahronističnimi dejstvi.⁹⁸

Ogrska osvojitve »domovine« konec 9. stoletja je tudi začetek procesa praktično vsakoletnih plenjenj, saj so v več kot 50 letih izvedli skoraj 40 večjih plenilnih pohodov preko slovenskega ozemlja v Italijo ali v srednjo Evropo.⁹⁹ Zahodni viri radi pripisujejo plenjenje Ogrov njihovi (nomadski) sli po osvajanju in plenu. Dejansko pa gre za kombinacijo dejavnikov. V (pol)nomadski družbi so bili plenilni pohodi temelj družbene organizacije, saj so plemiči in njihovo vojaško spremstvo potrjevali svoje mesto ter red stvari v družbi. Prav tako so pohodi imeli preventivno funkcijo kot varovanje na novo osvojene dežele. Njihov cilj ni bil osvojitve novih ozemelj, ampak plen oziroma tribut. Ne gre pa zanemariti vloge, ki jo je imela pri teh pohodih razdrobljenost zahodne Evrope. Vladarji so Ogre pogosto poklicali kot zaveznike proti svojim nasprotnikom, kar so krščanski pisci kasneje strogo obsojali.¹⁰⁰

V literaturi se pogosto pojavi zapis, da so ogrski vpadi ovirali razvoj Ptuja in da je Ptuj izgubil veljavo, ki jo je imel v 9. stoletju kot eden pomembnejših krajev v Spodnji Panoniji. Tega »preloma« v arheološkem zapisu ni zaslediti, saj ni opaziti

⁹⁵ Reuter, *Introduction: Reading the Tenth Century*, 1–3. Zimmerman, *Das dunkle Jahrhundert*, 15–21.

⁹⁶ Pri tem v večji meri sledim ugotovitvam nemškega (bavarskega) zgodovinarja Maximiliana Georga Kellnerja v njegovi objavljeni disertaciji *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150*.

⁹⁷ Gießauf, *Barbaren - Monster - Gottesgeißeln*, 123.

⁹⁸ Fasoli, *Le incursioni Ungare*, 12–13.

⁹⁹ Štih, *Madžari in slovenska zgodovina*.

¹⁰⁰ Gießauf, *Barbaren - Monster - Gottesgeißeln*, 105–07. Kellner, *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150*.

kake ožgane ali ruševinske plasti. Razlog za to lahko tiči v tem, da doslej razen Štukov-Marof nismo odkrili pravega naselbinskega konteksta, kjer bi to lahko opazili. Plenilni pohodi so bili del sistema in so bili »neločljivo povezani s tovrstno družbo«.¹⁰¹ Ogri so podobno kot Avari prišli kot nomadsko ljudstvo z vzhoda, a so se za razliko od Avarov po porazu leta 955 ustalili in akulturirali ter pokristjanili.

Na slovenskem ozemlju je relativno malo arheoloških najdb, ki jih lahko povežemo z Ogri, in sicer gre predvsem za najdbe vojaškega značaja, kar se sklada s funkcijo tega prostora kot »prehodnega« ozemlja. Gre za redke najdbe rombično ploščatih pušičnih osti, ki so jih našli na poznoantičnih najdiščih (Tonovcev grad pri Kobaridu, Zidani gaber nad Mihovim, Lajh v Kranju).¹⁰² Odkritih je bilo tudi kar nekaj stremen zvončaste oziroma predvsem hruškaste oblike, ki jih povezuje mo z Ogri (Gradišče nad Trebenčami, Tabor pri Tomaju, Ljubična nad Zbelovsko Goro, Ljubljana).¹⁰³

Na Ptujju je bilo doslej odkritih le zanemarljivo število artefaktov, ki jih lahko (sporno) pripisujemo »Ogrom«;¹⁰⁴ podobno velja za (nomadske) Hune in Avere. Gre za predmete iz grobov št. 13 in 262 na grajski nekropoli. V ženskem grobu št. 13 so našli tri fragmentirane srčaste obeske iz čiste srebrne pločevine, ki imajo na sredi pozlačeno manjšo vdolbino. Ta »nakit« bi lahko služil tudi kot okrasno okovje na konjski opremi. V grobu so našli še pet »belobrdskih« obsenčnikov s »s« zanko. V moškem grobu št. 262 pa so odkrili dva fragmentarno ohranjena noža, dva fragmenta raznega okovja in dva fragmenta šila z lesenim ročajem.¹⁰⁵

Za razvoj mesta pa je bila po koncu ogrskih vpadov odločilna prav tranzitna trgovina, saj je Ptuj postal ena najpomembnejših postaj med Ogrsko in severno Italijo. Žal za zgodnji srednji vek ni podatkov o izmenjavi, zato lahko o tem le ugibamo.¹⁰⁶ Znan je podatek za prvo polovico 16. stoletja, ko so iz Ogrske v smeri proti zahodu in Benetkam izvozili okoli 200.000 kož letno;¹⁰⁷ velik delež le-teh je šel tudi skozi Ptuj. Iz Ogrske so pošiljali še govedo in žito, medtem ko so v drugo smer tovorili predvsem olje, med in sol.

V tem zgodnjem času trgovina gotovo še ni bila tako močna tudi zaradi vojn in plenjenj. Kljub temu se je postopoma razvila dobičkonosna trgovina. Meščani so se zavedali pomena te trgovske povezave, zato se je veliko členov v mestnem statutu iz leta 1376 dotikalo le-te.¹⁰⁸ V Pseudoarnulfinumu se sicer izrecno ne omenja pravica do trgovanja, a je to razvidno iz konteksta podelitve mitnine (*theloneum*).

¹⁰¹ Kontler, *Tisočletje v Srednji Evropi - Madžarska zgodovina*, 38–40.

¹⁰² Milavec, Modrijan, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad*, 49.

¹⁰³ Karo, *Oprema konja v zgodnjem srednjem veku*. »Problem« je, ker gre za »poznoantična« najdišča, ki naj bi v tem času že samevala; prav tako so relativno oddaljena od glavne vpadnice. Na grobišču Pristava pri Bledu je Andrej Pleterski zasledil eno plast uničenja, ki jo je glede na najdbo pušiče pripisal Ogrom (okrog 900). Pleterski, *The invisible Slavs*, 168.

¹⁰⁴ Tukaj je govora je artefaktih in njihovi kulturni provenienci. Etnično pripadnost posameznika na podlagi posameznih pridatkov v grobu je praktično nemogoče določiti.

¹⁰⁵ Korošec, *Ungarische elemente aus der Nekropole auf der Burg zu Ptuj*.

¹⁰⁶ Magdič, *New Archaeological Research*, 450–455.

¹⁰⁷ Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, 216.

¹⁰⁸ *Statut mesta Ptuj 1376*.

S trgovskim prometom je bil neposredno povezan prehod preko Drave, ki je stal na prometni osi proti Podonavju. Nadškof oziroma njegov odvetnik je v mestu imel tudi sodno pristojnost nad prebivalstvom (*bannum*), zato je Ptuj spadal pod posebno sodno območje, izvzeto iz kraljeve domene.¹⁰⁹

Po koncu ogrskih vpadov v Italijo je prihajalo do pogostih mejnih bojev. Kakšne stalne meje v tem času ni bilo, ampak je med državnima tvorbama obstajal širok (vojni) mejni pas (t.i. marka). Menjalna listina (med 1106 in 1124) med mejnim grofom Engelbertom Spanheimom in šentpavelskim samostanom je naštevala vso dediščino, ki jo je imel Engelbert v Ptujski marki (*marchia Pitouiensis*) in jo je predal Šentpavlu. Našteti kraji ne segajo na vzhodu preko Boračeve (JV od Radgone), Negove, Plitvic in nekega »Pribissendorfa«. Vsi so bili zaradi pogostih vpadov opustošeni; napadalci naj bi si prilaščali ljudi, živino in drugo blago.¹¹⁰

Na tem mejnem pasu so varnost zagotavljali t.i. strelci (*sagittarii*) in strelski dvorci, to so manjši dvorci, posestva ali vasi, ki so bili prosti dajatev in davščin, a so morali zato opravljati vojno dolžnost. Pred Ptujem proti Ormožu sta dva zaselka z imenom Strelci oziroma Strejaci,¹¹¹ ki še danes pričata o mejnem pasu med Ogrsko in Štajersko.¹¹² Podobno je Ogrska uredila ob svojih mejah širok obrambni pas, obstoječ iz gozdov, močvirja in puste zemlje. Vzdrževala je posebne umetne ovire, obstoječe iz jarkov, plotov, okopov, iz kamenja in drevesnih debel zgrajenih barikad (*indagines*). Meja se je v večji meri v 13. stoletju ustalila in preko nje so vodila v gozd »presekana« pota iz ene države v drugo, o čemer pričajo ledinska imena Preseka, Kog, Krče. Mejno ozemlje pred presekami in stražami so Ogrji pogosto opustošili in puščali neobljudeno. Takšna mejna pustota (*vacua et inhabitata*) naj bi bila tudi pri Veliki Nedelji.¹¹³

Leta 1131 je bil sklenjen »trajni« mir med salzburškim nadškofom in Ogrji. Življenjepis salzburškega nadškofa Konrada I. (1106–1147) prinaša prvo omembo ptujskega gradu. Vsekakor je šlo za pomembno točko v razvoju Ptuja, saj je ptujski kolektivni spomin kakšnih 250 let kasneje ob zapisu mestnega statuta leta 1376 prav Konrada postavil na posvečeno prvo mesto; dlje nazaj njihov kolektivni spomin očitno ni segel.¹¹⁴ Nadškof je po sklenitvi miru na Ptuju ponovno postavil že obstoječ, a razrušen grad, »ako bi Ogrji vsled svoje naravne nestanovitnosti prelomili prisego«. ¹¹⁵ Obnovitev predpostavlja obstoj starejše utrdbe in to »predkonradovsko« fazo se najpogosteje datira v 11. stoletje, a bi lahko bila tudi zgodnejša.¹¹⁶ Takrat

¹⁰⁹ Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem*, 49–54.

¹¹⁰ MC 3, št. 539. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV*, 12–14. Kos, *K postanku ogrske meje*, 145.

¹¹¹ Snoj, s.v. Strelci, *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*.

¹¹² Härtel, *Sagittarii und Schützen in den Ostalpenländern*, 289–324.

¹¹³ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku V*, 192. Kos, *K postanku ogrske meje*, 146–151. Za Ogrsko stran glej še Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenwächter in mittelalterlichen Ungarn*, 5–22. O problemu meje in stiku med Ogrji ter ‚Zahodom‘ sploh glej Berend, *At the Gate of Christendom*, 6–17. Za pomoč in usmeritev se zahvaljujem Nori Berend.

¹¹⁴ *Statut mesta Ptuj 1376*, 106.

¹¹⁵ *Vita Chunradi*, c. 20. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV*, 65–66.

¹¹⁶ Lamut, *K začetkom visokosrednjeveškega Ptuja*, 100–101. Predovnik, *A Brave New*

naj bi postavili kamniti grad, ki je zamenjal leseno utrdbo iz dobe pred ogrskimi vpadi.¹¹⁷ Kot že omenjeno, bi lahko interpretirali ostanke Objekta oziroma »svetišča« tudi kot temelje za stolpasti grad na izpostavljenem zahodnem platoju.

Konrad je ptujski grad zaupal svojemu ministerialu Frideriku, prišleku iz Bavarske in kastelanu salzburškega gradu Kamen v Labotski dolini. Po gradu je Friderik dobil novo ime, in sicer gospod Ptujski.¹¹⁸ O ofenzivni politiki gospodov Ptujskih priča pritožba ogrskega kralja Geza II. pri salzburškem nadškofu nad Friderikom II. iz leta 1161.¹¹⁹ Konec 12. stoletja so gospodje Ptujski izvedli odločilno ofenzivo in na škodo Ogrske premaknili mejo onstran črte Središče-Ljutomer in na Muro do Radgone, kjer je Mura ostala meja vse do razpada Avstro-Ogrske po prvi svetovni vojni. Salzburški ministerial Friderik III. s Ptuja je leta 1199 odvezel tudi Ormož in pri Veliki Nedelji nastanil nemški viteški red.¹²⁰

Na gradu je ohranjena mogočna stena romanskega palacija s sledovi sedem polkrožno zaključenih lijakastih romanskih oken. Ta okna so osvetljevala veliki dvoranski prostor, ki so bili ob renesančni in baročni prenovi zasuti (takrat so bile temnice, t.i. kazemate). Glede na ostanke starejše substrukture v zahodni steni romanskega palacija in po utrdbenih načrtih iz 17. stoletja je verjetno na tem mestu stal t.i. Konradov stolp (bergfrid), ki se je naslanjal na palacij. Stolpasti gradovi so značilni za dobo 12. in 13. stoletja in so nastajali na obrambno najbolj ugodnih mestih. Na načrtih je velik stolp kvadratnega tlorisa, ki je stal v severozahodnem delu romanskega palacija. Porušili naj bi ga v času barokizacije gradu med letoma 1657 in 1681.¹²¹

Salzburški nadškof je bil lastnik mesta, a je le-to dobivalo vedno več »avtonomije« (mestni statut iz leta 1376).¹²² Meje mesta niso bile postavljene z obzidjem, saj so vključevale še najmanj predmestja, kot nam posredno izdaja daritev plemiča

World, 80–81. Salzburška nadškofa Balduin (1041–60) in Gebhard (1060–80) se omenjata kot možna graditelja te »predkonradovske« faze.

¹¹⁷ Vnuk, *Gradbena zgodovina*, 17. Na vzhodnem platoju so odkrili temelje zidov, ki jih Branko Vnuk interpretira kot ostanke romanskega stolpa, a bi lahko bili predkonradovski ali konradovski (11./12. stol.). Lazar, Arh, *Poročilo*. Grad ima danes predvsem podobo renesančnih in baročnih predelav ter dodelav. Vnuk, *Gradbeni posegi na ptujskem gradu v času rodbine Leslie*.

¹¹⁸ Hajdinjak, Vidmar, *Gospodje Ptujski*. Nekateri predstavniki te rodbine od Friderika V. (1246–1288) naprej so bili tudi deželni glavarji in maršali Štajerske. Odigrali so pomembno vlogo na jugovzhodnem obrobju Svetega rimskega cesarstva in občasno na širšem območju srednje Evrope. Gospodje Ptujski so vladali nad Ptujem vse do smrti zadnjega moškega predstavnika rodbine, Friderika IX. (6.1.1438).

¹¹⁹ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* IV, 223.

¹²⁰ Kos, *K postanku ogrske meje*, 145–147. Hajdinjak, Vidmar, *Gospodje Ptujski*, 16–19.

¹²¹ Vnuk, *Gradbena zgodovina*, 17–20. Paolo Santonino, spremljevalec oglejskega vizitatorja, je v svojem popotnem dnevniku v letu 1487 zapisal opazko, da ima Ptuj »na vzpetini nezavzeten grad in trdnjavo.« Santonino, *Popotni dnevniki*, 72.

¹²² Na mejo med grajskim posestvom in mestom nas opominja mejnik z grbom Herbersteinov, ki so imeli v lasti ptujski grad od sredine 19. stoletja do leta 1945, ko so grad nacionalizirali. Mejnik so našli sicer verjetno v zatečeni legi ob izkopavanjih na grajski ulici, ki vodi iz mesta proti gradu, vendar je gotovo stal v bližini. Lubšina-Tušek, *Ptuj – Grajska ulica*. V sekundarni legi je tudi Leslijev (rodbina škotskih grofov, ki je bivala na Ptuju od leta 1656 do leta 1802) mejnik pred Karlovim portalom. Podobna zamejitev je verjetno obstajala že v srednjem veku.

Rudolfa iz Rožaka (*Rudolfus de Rasia*; Rožak je vas poleg Drave jugozahodno od Vrbe),¹²³ ki je leta 1202 cerkvi sv. Ivana v Žičah podelil dve vasi, ki ležita na »ravnini tik reke Drave na meji mesta Ptuja ter se imenujeta Hajdina«. ¹²⁴ Omenjata se zgornja vas (*superioris ville*) in spodnja vas (*inferius*), kar je pomenilo, da Zgornja in Spodnja Hajdina nista spadali v mesto, medtem ko je Breg potemtakem najverjetneje spadal pod mestni pomerij; podobno verjetno drugi predmestji (Vičava in Kaniža).

Gradnja mestnega obzidja se omenja 1251, ko so proti volji meščanov v obzidje vključili komaj zgrajeni dominikanski samostan. Stalo je pred letom 1258, ko so Ogri neuspešno oblegali mesto. O njegovem videzu nekaj izvemo tudi iz mestnega statuta iz leta 1376, kjer se omenja obzidje z jarkom in mostom.¹²⁵ Tudi pred 13. stoletjem je mesto bilo zavarovano, vprašanje je le, kako so bile videti mestne utrdbe. Glede na sočasne primerjave bi bilo mesto lahko zavarovano z nasipi in jarki, lesenimi palisadami in utrjenimi dvori na izpostavljenih točkah.¹²⁶

Ker življenje v mestu poteka nemoteno do danes, so arheološke raziskave omejene le na posamezna zaščitna izkopavanja ob gradbenih posegih v zaščiteno srednjeveško mestno jedro. Pogosto se naleti na pravilne obdelane bloke iz svetlo rumenega peščenca, ki so značilni za srednjeveško gradbeno zgodovino Ptuja.¹²⁷ Gradnja je mešana z opeko in pogosto se obdelani bloki pojavljajo kot spolije. V srednjem in novem veku so pogosti plenilski jarki za gradbeni material, kjer so »ropali« predvsem rimske ruševine in pri gradnji uporabljali rimske spomenike. Kljub pomanjkanju najdb predvidevamo tudi obstoj lesenih stavb, ki so bile v tem času gotovo zelo razširjene; meščani pa so verjetno imeli na dvoriščih tudi vrtove.

Zaključek

Danes se več ne govori o absolutnih rešitvah, kot sta kontinuiteta ali prelom, ampak se veliko bolj posveča parcialnim problemom in rešitvam v posameznih lokacijah. V očeh sodobnikov se je veliko institucij srednjega veka naslanjalo na rimske predhodnike. Celo zgodovinopisje je temeljilo na patristični interpretaciji Danijelovih sanj in štirih cesarstev. Šele s humanizmom in renesanso se je ideja kontinuitete začela sesuvati in prevladati prelom, ki je ohranjal vodilno vlogo vse do 20. stoletja. V preteklem stoletju so raziskovalci, kot sta Alfons Dopsch in Hermann Aubin, pokazala, da je kar nekaj kontinuitete.

¹²³ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* IV, LXVIII.

¹²⁴ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* V, 16–17.

¹²⁵ Masten, Premzl (ur.), *Statut mesta Ptuj 1376*, 118, 181; člena 18 in 165.

¹²⁶ Kolar, *Vojne, vojaštvo in vojske na Ptujju skozi stoletja*, 224–227.

¹²⁷ Na Ptujju (tudi v mestu) so gradili iz večjih pravilnih svetobarbarskih klesancev in posameznih antičnih spolij. Kamnolomi na Reberci blizu Dupleka so s t.i. »barbarskim apnencem« (sveta Barbara je (bila) zavetnica rudarjev) Ptuj zalagali z gradbenim materialom že v rimski dobi. Prevažali so ga po reki Dravi z nakladališči pri Dvorjanah, možen pa bi bil tudi prevoz ob levem obrežju reke Drave, kjer so odkrili rimsko cesto. Pahič, *Arheološki spomeniki v Slovenskih goricah*, 197, 201.

Danes pa nedvomno prevladuje paradigma »transformacije rimskega sveta«. Med leti 1993 in 1997 je zdaj že bivša Evropska znanstvena fundacija (*European Science Foundation*) vodila projekt z naslovom *Transformacija rimskega sveta*. Preučevali so spremembe v Evropi od pozne antike do zgodnjega srednjega veka. Projekt so vodili Evangelos Chrysos, Javier Arce in Ian N. Wood. Sodelovalo je preko 100 raziskovalcev iz več kot 20 držav, saj je bil projekt od samega začetka zastavljen interdisciplinarno in internacionalno. Pri tem namerno niso dajali enoznačnih visokoletečih odgovorov. Rezultati tega projekta, ki se je nato razdelil v več manjših projektov, so izšli v 14 zvezkih pri nizozemski založbi Brill v Leidnu.

Za sam Ptuj ni veliko dokazov za kontinuiteto. Kljub temu se da iz posrednih dokazov, nadregionalnega pomena tega območja in verjetno ohranitve prehoda ter poti, sklepati na neke vrste ohranitev funkcije mesta. To bi lahko potrjevale posamične najdbe brez pravega konteksta (razni novci). Bistveno je torej vprašanje, kje postavimo mejo med pravim prelomom in kontinuiteto ter kako hitro naj bi prišlo do teh fenomenov. Kot je zaključil že Vladimir Miložič, gre pogosto za vprašanje interpretacije.¹²⁸

Ptuj je podobno kot Bled ali Kranj v Sloveniji odlično mesto za preučevanje kontinuitete med antiko in srednjim vekom. Če je za Bled in Kranj ta kontinuiteta oziroma stik v večji meri jasen, pa imamo na Ptuj le posredne dokaze. Po drugi strani pa je molk arheoloških virov med sredinoo 5. in sredinoo 7. stoletja lahko le posledica raziskanosti in se lahko kadarkoli spremeni z odkritjem novega najdišča. Pri tem seveda ni šlo za ohranitev vseh institucij antike v enaki obliki, ampak v bistveno omejeni in spremenjeni podobi.

¹²⁸ Miložič, *Zusammenfassung: Germania I und Maxima Sequanorum*.

Viri in literatura

Večina terenske dokumentacije z dnevnikoma je v arhivu Inštituta za arheologijo SAZU, nekaj malega za leto 1946 pa v Zgodovinskem arhivu Ptuj. Še nekaj »postranske« dokumentacije, ki pa omogoča »gosto branje«, je v drugih ustanovah. Pri signalizaciji arhivskih virov sem se trudil biti karseda ekonomičen. Tako sem označil le kratico institucije in oznako posameznega vira. Ker dokumentacija ni v preveč različnih fondih ali škatlah, zainteresirani raziskovalec ne bi smel imeti preveč težav. Večina dokumentov je namreč razvrščena po letnicah, zato se da iz konteksta razbrati pravi dokument in mesto.

Famozna anketa je zanimivi manko v arhivih slovenskih ustanov. Morda niti ni bistvena, a bi nam koristilo poznati odnos več drugih sočasnih arheologov do tega vprašanja. Nekateri so bili odkrito proti interpretaciji Objekta kot staroslovanskega svetišča, spet drugi so bili bolj na strani Korošca in branili njegovo metodologijo, če že niso pritrdili njegovi interpretaciji. Ker odgovorov nisem našel v Sloveniji, sem pisal v tujino in prosil ciljne ustanove za pomoč. Večina mi je odgovorila negativno, sem pa imel tudi nekaj uspeha.¹²⁹

Pri sami dokumentaciji so sicer bili selektivni, kot smo tudi danes, čeprav morda za odtenek ali dva manj. Tako namreč niso dokumentirali novejših ali mlajših stvari (okvirno po 1100). Tukaj je seveda vprašanje, česa vse niso dokumentirali ali zapisali. Starejša arheologinja mi je rekla, da so še pred dobrimi 30 leti mlajše predmete metali čez ramena. Izkopavanja na ptujskem gradu so potekala leta 1946–47, sam spor pa se je odvijal v naslednjih letih, torej okvirno pred 70 leti. Glavni akterji so žal pokojni. Uspelo mi je opraviti dva kratka intervjuja z Josipom Koroščem (r. 1941), sinom glavnega izkopavalca, za kar se mu zahvaljujem.

Tudi sam material je razpršen. Veliko stvari so arheologi v preteklosti nesli domov. To je seveda bilo v skladu s prepričanjem, da je material njihov, in ne od države ali skupnosti. To je bistveni problem, ker potem niti ne vemo, česa vse nismo videli. V dokumentu na Zavodu za varstvo kulturne dediščine se je omenjala tudi možnost filmskega snemanja izkopavanj jeseni 1946. Tako sem kontaktiral Slovenski filmski arhiv pri ARS, a posnetkov nismo našli (pregledali smo tudi Filmske novosti). Potem smo pisali še na »centralni« filmski arhiv za Jugoslavijo, Jugoslovensko kinoteko v Beogradu, a tudi tam zelenega posnetka niso našli.

¹²⁹Tik pred oddajo članka sta me kontaktirali Naďa Profantová in Marcela Starcová iz Češke Akademije znanosti, kjer sta odkrili nekaj korespondence med jugoslovanskimi in češkimi arheologi. Nato sem pisal direktorju arhiva Janu Chodějovskýju, ki mi je prijazno poslal te dokumente. Med njimi je tudi odgovor Jaroslava Böhma na anketo, ki pa ni dokončen. Iz daljave je previdno ocenil, da bo treba za dokončno interpretacijo dogodkov počakati še na kako primerjavo.

Arhivski viri

- ARS: Arhiv Republike Slovenije. – AS 231 Ministrstvo za prosveto za leta 1946–1949, škatle 54, 60, 74, 76, 90, 92, 93, 115, 124, 152; AS 1270 Zveza zgodovinskih društev Slovenije, škatli 1 in 2.
- Biblioteka SAZU: Biblioteka Slovenske Akademije znanosti in umetnosti. – Škatle: 05 Druge enote SAZU, 10 Inštituti, ki so bili del SAZU, 10 Zgodovinski inštitut 1949–1981 in 11 Arheološki inštitut 1949–1981; 05 Tajništvo razredov, 01 Razred za zgodovinske in družbene vede, 01 Zapisniki sej 1939–1948 in 02 Dopisi 1949–1968; 02 Predsedstvo SAZU, 01 Seje Predsedstva, 01 Zapisniki sej 1938–1952; 02 Predsedstvo, 00 Razno, 01 Razna pošta 9 1948–1950; 03 Skupščina SAZU, 02 Seje skupščine, 01 Zapisniki sej 1938–1951; 03 Skupščina SAZU, 00 Razno, 01 Zadeve članov SAZU 1 1947–1949, 2 1950–1953; 06 Referat za tisk, 01 Pogodbe, 1942–1988.
- CAS: Czech Academy of Sciences (Akademie věd České republiky; Češka akademija znanosti), fond »Státní archeologický ústav 1919–1952« (Državni arheološki inštitut), škatla 12, inv. št. 174.
- INDOK: Informacijsko-dokumentacijski center Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. – Mape za leta 1946–1955.
- IZA: Inštitut za arheologijo, Slovenska akademija znanosti in umetnosti. – Poročila in terenski dnevniki: škatla 5; mapa Slovansko svetišče na Ptujskem gradu; Fototeka.
- MK – UZKB: Ministarstvo kulture – Uprava za zaščito kulturne baštine u Zagrebu.
- NMSlo: Narodni muzej Slovenije. – Spisi 1946–1949; Arheološki oddelek, Fototeka Rudolfa Berceta in njegovi merilni zapisniki.
- ZAP: Zgodovinski arhiv Ptuj. – Zbirka Muzejskega društva 1605–1961, škatli 4 in 7; delno tudi 38 (Osebná mapa Antona Smodiča). + ZAP Viktor Skrabar, Pettau 1909: Izkopavanja – delovni dnevnik.
- ZVKDS: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Arhiv ZVKDS OE Maribor, Izpostava Ptuj.

Filmski posnetki

- Die Deutsche Wochenschau (1941), Nr. 558, Sieg auf dem Balkan I (16. maj 1941). – Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=yRKofIr5XBs&t=408s> (8.10.2016).
- Ptuj – zgodovinsko mesto (1949), kratki dokumentarni reportažni film, 35 mm, čb, zvočni, 688 m. – Režiserja Mirko Mahnič in Zvone Sintič. – Ljubljana, Triglav film. – Hrani Slovenski filmski arhiv.
- Klio v Ptuj (1969), kratki dokumentarni propagandni film, 35 mm, b, zvočni, 419 m. – Režiser France Kosmač. – Ljubljana, Viba Film. – Hrani Slovenski filmski arhiv.

Časopisni viri

- Slovenski gospodar, 1. maj 1940: *Regulacijska dela na Dravi pri Ptuj od početka do danes*.
- Kärntner Zeitung, 30. september 1942.
- Marburger Zeitung, 29. april 1941: Der Dank des Führers an die SA. *Marburger Zeitung* 81/96.
- Naprijed: tjednik Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske, Broj 40, oktober 1946.
- Slovenski poročevalac, 4. september 1946.
- Vestnik: Glasilo OF za mariborsko oblast (1946-1947).

Objavljeni viri

- Auctarium Garstense* (ur. W. Wattenbach). *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* 9. Stuttgart, 1983.
- Baraga, France, *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1 (Listine 1246–1255)*. *The-saurus memoriae, Fontes* 2. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2002.
- Bosau, Helmut von, *Helmoldi presbyteri Bozoviensis cronica Slavorum* (ur. B. Schmeidler). *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum*. Hannover, 1937.
- Continuatio altera Annalium Iuvanensium maximorum* (ur. H. Bresslau). *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* 30/2. Leipzig, 1934, str. 741-743.
- Conventus episcoporum ad ripas Danubii*, a. 796. *Monumenta Germaniae Historica*. Turnhout, Brepolis Publishers, 2010.
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (ur. F. Lošek), *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. *Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte* 15, Hannover, 1997, str. 90-135.
- D. Arn.: *Diplomata Arnolfi* (ur. P. Kehr). *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum*. Berlin, 1940.
- D. Kar.: *Diplomata Karolinorum* 1 (ur. E. Mühlbacher). *Monumenta Germaniae Historica*. München, 1991.
- D. Karlm.: *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum* 1 (ur. P. Kehr). *Monumenta Germaniae Historica*. München, 1991.
- D. O. I.: *Diplomata regum et imperatorum Germaniae* 1 (ur. T. Sickel). *Monumenta Germaniae Historica*. Hannover, 1879-1884.
- D. O. III.: *Diplomata regum et imperatorum Germaniae* 2/2 (ur. T. Sickel). *Monumenta Germaniae Historica*. München, 1980.
- Chronicorum quae dicuntur Fredegarii* (ur. Bruno Krusch). *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum*. Hannover, 1888.
- Friis-Jensen, Karsten (ur.), *Saxo Grammaticus, Gesta Danorum: The History of the Danes* (prev. Peter Fisher). Oxford: Clarendon Press, 2015.
- Holder, Alfred (ur.), *Saxonis Grammatici Gesta Danorum*. *Monumenta Germania Historica*. Strassburg, 1886.
- Kos, Fran, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I-IV (500-1200). Ljubljana: Leonova družba v Ljubljani, 1902-15.
- Kos, Milko, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, V (l. 1201-1246). Ljubljana: Leonova družba v Ljubljani, 1928.
- Kos, Milko, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ljubljana, Znanstveno društvo, 1936.
- Kos, Peter, Andrej Šemrov, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien (FMRSI) I-IV*. Berlin: G. Mann, 1988-98.
- Lang, Alois, *Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1937.
- Mavrikij, *Das Strategikon des Maurikios* (George T. Dennis (ur.), Ernst Gamillscheg (prev.)). *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* Vol. XVII. Wien, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.
- MC 3: *Monumenta historica ducatus Carinthiae* 1-3 (ur. A. Jaksch). Klagenfurt, 1896-1904.
- Nestorjeva kronika oziroma *Pripoved o minulih letih* (prevod Aljaž Glaser). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Prokopij, *History of the Wars*. The Loeb classical library. Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press, 1996.
- Ravennatis Anonymi Cosmographia* (ur. M. Pinder, G. Parthey). Berlin, 1860.

- Saleški Finžgar, Fran, *Pod svobodnim soncem* I. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1969.
- Santonino, Paolo, *Popotni dnevniki, 1485-1487*. Celovec; Dunaj; Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.
- Seemüller, Joseph (ur.), *Ottokars Österreichische Reimchronik*. Monumenta Germaniae Historica. München, 1980.
- Shakespeare, William, *Mnogo hrupa za nič* (poslovenila Oton Župančič in Janko Moder). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.
- Smith, Alexander, *Of Death and the Fear of Dying; Men of Letters. Dreamthorp; a book of essays written in the country*. London, 1907.
- Statut mesta Ptuj 1376* (prevod in komentar Dušan Kos; ur. H. Masten, P. Premzl). Maribor, Umetniški kabinet Primož Premzl, 1998.
- Sveto pismo na internetu: <http://www.biblija.net/biblija.cgi?l=sl> (25.2.2018).
- Viktorin Ptujski, *Razlaga Razodetja in drugi spisi* (prevedel, uvod in opombe napisal fr. Miran Špelič OFM). Celje: Mohorjeva družba, 1999.
- Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis* (ur. W. Wattenbach). Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 11. Stuttgart, New York, 1964.
- Wolfram, Herwig, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum: das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantaniem und Pannonien*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije; Klagenfurt: Auslieferung Hermagoras, 2013.

Sekundarna literatura

- Abramič, Mihovil, *Poetovio: Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt*. Wien: Österreichisches Staatsdruckerei, 1925. – Hkrati je izšel tudi Sovretov slovenski prevod: Abramič, Mihovil, *Poetovio: vodnik po muzeju in stavbnih ostankih rimskega mesta*. Ptuj: Muzejsko društvo, 1925.
- Ajlec, Kornelija, UNRRA v Jugoslaviji in Sloveniji. *Prispevki za novejšo zgodovino* 52/2, 2013, str. 79-99.
- Baier, Rudolf, Die Burgwälle der Insel Rügen nach den auf Befehl Sr. Majestät des Königs im Sommer 1868 unternommenen Untersuchungen. *Baltische Studien* 24, 1872, str. 234-290.
- Barker, Philip, Tehnike arheološkega izkopavanja (prev. Bojan Djurić et al.). Ljubljana: Slovensko arheološko društvo, 1998.
- Bartulin, Nevenko, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*. Leiden: Koninklijke Brill, 2014.
- Baš, F. 1933, Historično-geografski razvoj Ptuja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28, str. 83-113.
- Baš, Angelos, Dr. Josip Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji. *Zgodovinski časopis* 1, 1947, str. 206-212.
- Baš, Franjo, Korošec Josip: Slovansko svetišče na ptujskem gradu. *Zgodovinski časopis* 2-3, 1948-49, str. 206-213.
- Baš, Franjo, Mali grad v Ptujju. *Zgodovinski časopis* 4, 1950, str. 127-150.
- Bell, John, Continuity and Infinitesimals. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2013, <https://plato.stanford.edu/entries/continuity/> (25.2.2018).
- Berend, Nora, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Bezljaj, France, Nekaj besed o slovenski mitologiji v zadnjih desetih letih. *Slovenski etnograf* 3-4, 1951, str. 342-353.
- Bezljaj, France, *Zbrani jezikoslovni spisi* (uredila Metka Furlan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.

- Bhabha, Homi K., *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.
- Bošković, Đurde, Проблем словенског храма у Птују (Problem slovenskog hrama u Ptuj). *Starinar* 1, 1950, str. 39-46.
- Bratož, Rajko, Kratek oris zgodovine kraščanstva na Slovenskem v pozni antiki. *Zgodovinski časopis* 35, 1981, str. 205-221.
- Bratož, Rajko, Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, str. 363-395.
- Bratož (ur.), Rajko, *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000.
- Bratož, Rajko, *Med Italijo in Ilirikom v pozni antiki: slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014.
- Braudel, Fernand, Čas sveta I (Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje). Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.
- Buringh, Eltjo, Jan Luiten Van Zanden, Charting the „Rise of the West“ - Manuscripts and Printed Books in Europe, A Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries. *The Journal of Economic History* 69/2 (Jun., 2009), str. 409-445.
- Cajncar, Stanko, *Sloven iz Petovije: povest iz 9. stoletja*. Celje: Mohorjeva družba, 1955.
- Ciglencečki, Marjeta, s.v. Ptuj. *Varstvo spomenikov* XXV, 1983, str. 299-301.
- Ciglencečki, S. 1992, *Pólis Norikón: poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami*. Podsreda, Zavod Spominski park Trebče.
- Ciglencečki, Slavko, Arheološki sledovi zatona antične Petovione. *Ptujski arheološki zbornik, Ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 505-520.
- Ciglencečki, Slavko, Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia. *Arheološki vestnik* 50, 1999, str. 287-309.
- Ciglencečki, Slavko, Zum Problem spätrömischer militärischer Befestigungen im südlichen Teil von Noricum mediterraneum. *Schild von Steier, Archäologische und numismatische Beiträge aus dem Universalmuseum Joanneum* 20, 2007, str. 317-328.
- Collis, John, *Digging up the past: an introduction to archaeological excavation*. Stroud, Gloucestershire: Sutton, 2002.
- Curk, Iva, Several Novelties from Roman Ptuj. *Archaeologia Jugoslavica* 20-21 (1980-81), str. 108-115.
- Curk, Iva, *Sto zgodb arheoloških spomenikov v Sloveniji*. Ljubljana: Prešernova družba, 1995.
- Curk, Jože, Ptujski grad (stavbno-zgodovinska skica). *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 6/2, 1958, str. 57-66.
- Curk, Jože, O nekaterih nerešenih problemih ptujske topografije. *Kronika* 47, 1999, str. 1-10.
- Darwin, Charles, *On the Origin of Species*. London: John Murray, 1859.
- Demandt, A., H.-W. Goetz, H. Reimitz, H. Steuer, H. Beck, s.v. Kontinuitätsprobleme. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* XVII (2001), str. 205-237.
- Demo, Željko, *Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina*. Ljubljana: Narodni muzej, 1994.
- Dinklage, Karl, Studien zur Frühgeschichte des deutschen Süostens. *Südostforschungen* V/1, 1940, str. 158-199.
- Dinklage, Karl, Frühdeutsche Volkskultur der Ostmark im Spiegel der Bodenfunde von Untersteiermark und Krain. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 71, 1941, str. 235-259.
- Dinklage, Karl, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seinen Marken*. Laibach, 1943.

- Drnovšek, Marjan, Drago Bajt (ur.), *Slovenska kronika XX. stoletja* (3. izdaja). Ljubljana: Nova revija, 2008.
- Dular, Janez (ur.), *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana, 1999.
- Dular, Janez, *Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 27. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC, 2013.
- Dymond, D. P., *Archaeology and History – a plea for reconciliation*. London: Thames and Hudson, 1974.
- Emeršič, Jakob, Raziskovalec, zbiralec in ohranjevalec profesor doktor Franz Ferik. *Littera scripta manet = Napisana črka ostane: 200 let knjižničarstva in tiskarstva na Ptuj*. Ptuj: Ljudska in študijska knjižnica, 1993, str. 24-50.
- Fasoli, Gina, *Le Incursioni Ungare in Europa Nel Secolo X*. Firenze, 1945.
- Fazioli, Patrick K., From First Reich to Third Reich: German Imperialism and Early Medieval Scholarship in the Southeastern Alpine Region (c. 1919–1945). *Archaeologies* 8/2, 2012, str. 116-144.
- Felgenhauer-Schmiedt, Sabine, Die hochmittelalterliche Burg Möllersdorf. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie Österreichs* 2, 1986, str. 1-45.
- Ferenc, Tone, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno* 1-3. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006-2010.
- Filipec, Krešimir, The End of the Late Antique Fort in Lobar and the Beginning of the Slavic seizing of present-day Northwestern Croatia. *Konstantinove listy* 10/2 (2017), str. 23-34.
- Fran, Alič, *Štirje ptujski lokalni zgodovinarji, ki so pripravljali, ustanovili in vodili naš muzej. Ptujski zbornik: 1893-1953*. Ptuj, Muzejsko društvo Ptuj, 1953, str. 8-15.
- Gaspari, Andrej, *Rimski mostovi v Sloveniji* (diplomska naloga). Ljubljana, 1996.
- Gaspari, Andrej, Raziskave rimskega mostu na Ptuj. *Ptuj v rimskem cesarstvu*. Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj, 2001, str. 51-60.
- Gaspari, Andrej, Rene Masaryk, Peterle Udovič, *Poročilo o zaščitnih arheoloških izkopavanjih na lokaciji Šumi v Ljubljani*. Ljubljana, 2005.
- Gaspari, Andrej, *Prazgodovinska in rimska Emona: vodnik skozi arheološko preteklost predhodnice Ljubljane*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2014.
- Geertz, Clifford, »Z domorodskega zornega kota«: o naravi antropološkega razumevanja. *Časopis za kritiko znanosti* XXIV, št. 179, 1996, str. 91-105.
- Gießauf, Johannes, *Barbaren - Monster - Gottesgeißeln: Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters*. Graz, 2006.
- Gleirscher, Paul, Die Karnburg im Kärntner Zollfeld (Vom königlichen Wirtschaftshof zur Residenz des Gewaltboten). *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 119/3-4, 2011, str. 287-310.
- Göckenjan, Hansgerd, *Hilfsvölker und Grenwächter in mittelalterlichen Ungarn*. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GmbH, 1972.
- Godina Golija, Maja, Oblikovanje sodobnega potrošnika: O spremembah v preskrbi in pridelavi živil na Slovenskem. *Etnolog* 18, 2008, str. 95-111.
- Grafenauer, Bogo, Ptuj v srednjem veku. *Zgodovinski časopis* 24, 1970, str. 157-175.
- Greenberg, Marc L., *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika* (prevod Marta Pirnat-Greenberg). Maribor: Aristej, 2002.
- Greene, Kevin, Tom Moore, *Archaeology: An Introduction*. London: Routledge, 2010.
- Groh, Stefan, Helga Sedlmayer, *Der norisch-römische Kultplatz am Frauenberg (Österreich)*. Montagnac: M. Mergoïl, 2005.
- Groh, Stefan, Helga Sedlmayer, *Forschungen im römischen Heiligtum am Burgstall bei St. Margarethen im Lavanttal (Noricum)*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut, 2011.

- Hajdinjak, B., P. Vidmar, *Gospodje Ptujski: Srednjeveški vitezi, graditelji in meceni*. Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj, 2008.
- Hajdinjak, Boris, Hitler v Mariboru. *Večer* 72, št. 89, 16. april 2016, str. 22-25.
- Härtel, Reinhard, Sagittarii und Schützen in den Ostalpenländern. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 112-113, 1972-73, str. 289-324.
- Herrmann, Joachim, Feldberg, Rethra und das Problem der wilzischen Höhenburgen. *Slavia antiqua* 16, 1969, str. 33-69.
- Herrmann, Joachim (ur.), *Die Slawen in Deutschland: Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert (Ein Handbuch)*. Berlin: Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, Akademie der Wissenschaften der DDR, 1985.
- Hofer, Nikolaus, Burg Möllesdorf und Veste Rohr, Anmerkungen zu hochmittelalterlichen Niederungsburgen im Wiener Becken. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie Österreichs*, Beiheft 6, 2003, str. 147-157.
- Horvat, J., M. Lovenjak, A. Dolenc Vičič, M. Lubšina Tušek, M. Tomanič-Jevremov, Z. Šubic, Poetovio: development and topography. Šašel Kos, M. (ur.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia*. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 2003, str. 153-189.
- Horvat, J., A. Dolenc Vičič, Arheološka najdišča Ptuja, Rabelčja vas. *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 20. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2010.
- Ivaniček, Franjo, Beiträge zur Anthropologie und Rassengeschichte der Kroaten (Eine Untersuchung an Schülern aus Gau Hum). *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 41/1, 1944, str. 177-192.
- Ivaniček, Franjo, *Staroslavenska nekropola u Ptujju: rezultati antropoloških istraživanja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1951.
- Janžekovič, Izidor, *Začetki srednjeveškega Ptuja* (diplomsko delo). Ljubljana, 2012.
- Janžekovič, Izidor, *Elginova zbirka*. Argo 52/2, 2015.
- Janžekovič, Izidor, *Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp na zahodnem platoju ptujskega gradu* (magistrska naloga). Ljubljana, 2016.
- Jerala, Maja, *Poskus rekonstrukcije svetišča Kabirov na Panorami in topografija kultov v Poetovioni* (diplomsko delo). Ljubljana, 2009.
- Jevremov, Blagoj, *Staroslovanska nekropola v Turnišču pri Ptujju*. Ptujski zbornik 4, 1975, str. 161-167.
- Jevremov, Blagoj, Marjana Tomanič-Jevremov, Slavko Ciglencečki, Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu. *Arheološki vestnik* 44, 1993, str. 223-233.
- Jurkovič, Nada, Zapuščina Franca Ferka. *Ptujski zbornik* VI. Ptuj: Zgodovinsko društvo Ptuj, 1996, str. 617-627.
- Karl, Stephan, Gabriele Wrolli, *Der Alte Turm im Schloss Seggau zu Leibnitz: Historische Untersuchungen zum ältesten Bauteil der Burgenanlage Leibnitz in der Steiermark*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 55. Wien, Berlin, 2011.
- Karl, Stephan, *Turris antiqua in castro Leybentz, Zur frühesten Baugeschichte der Burgenanlage Leibnitz/Seggau im Kontext der spätantiken Ostflanke der Provinz Noricum mediterraneum* (Dissertation). Graz, Karl-Franzens-Universität Graz, 2013.
- Karo, Špela, *Oprema konja v zgodnjem srednjem veku* (magistrsko delo). Ljubljana, 2003.
- Katičić, Radoslav, *Božanski boj: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta, 2008.
- Keiling, Horst, *Archäologisches Freilichtmuseum Groß Raden*. Schwerin: Museum für Ur- und Frühgeschichte Schwerin, 1988.

- Kellner, Maximilian Georg, *Die Ungarneinfälle Im Bild Der Quellen Bis 1150: Von Der „Gens Detestanda“ Zur „Gens Ad Fidem Christi Conversa“*. München: Ungarisches Institut München, 1997.
- Kipfer, Barbara Ann, *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*. New York: Kluwer Academic, 2000.
- Klemenc, Josip, Balduin Saria, *Archäologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj*. Beograd, Zagreb, Akademie der Wissenschaften, 1936.
- Klemenc, Josip, *Ptujski grad v kasni antiki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1950.
- Klemenc, Josip, Starokrščanska svetišča v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 18, 1967, str. 111-135.
- Knific, Timotej, Blejska arheološka mikroregija (zgodovina raziskav). *Jeklo in ljudje (Jeseniški zbornik)*. Jesenice: Skupščina občine Jesenice, 1991, str. 83-95.
- Knific, Timotej, Hunski sledovi v Sloveniji? *Ptujski arheološki zbornik, Ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj, Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 521-542.
- Kolar, Nataša, Vojne, vojaštvo in vojske na Ptuju skozi stoletja. *Kronika* 49/3, 2001, str. 223-230.
- Kontler, Laszlo, *Madžarska zgodovina: tisočletje v Srednji Evropi* (prevedla Irena Trenc Frelih). Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Korošec, Josip, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1947.
- Korošec, Josip, *Poročilo o izkopavanju na ptujskem gradu leta 1946*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, 1947.
- Korošec, Josip, *Slovansko svetišče na ptujskem gradu*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1948.
- Korošec, Josip, Izkopavanje na gradu v Ptuju v letih 1946 in 1947. *Varstvo spomenikov I-II*, 1948, str. 12-13.
- Korošec, Josip, Odgovor na kritiko Franja Baša o publikaciji »Slovansko svetišče na ptujskem gradu«. *Zgodovinski časopis* 2-3, 1948-49, str. 213-239.
- Korošec, Josip, Arheologija in nekatere njene naloge. *Zgodovinski časopis* 4, 1950, str. 5-22.
- Korošec, Josip, *Staroslovansko grobišče na ptujskem gradu*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1950.
- Korošec, Josip, Raziskovanje nasipov na Ptujem leta 1949. *Arheološki vestnik* 2, 1951, str. 207-220.
- Korošec, Josip, *Predzgodovinska naselbina na Ptujem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1951.
- Korošec, Josip, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1952.
- Korošec, Josip, Djurdje Bošković: Problem slovenskog hrama u Ptuju. *Arheološki vestnik* 3, 1952, str. 157-158.
- Korošec, Paola, Slovanske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panorami v Ptuju. *Arheološka poročila* 3, 1950, str. 7-37.
- Korošec, Paola, Prispevek k reševanju problema zgodnesrednjeveškega objekta z nekropolo na ptujskem gradu. *Ptujski zbornik* 4. Maribor: Obzorja, 1975, str. 119-140.
- Korošec, Paola, Sistematske raziskave na turnirskem prostoru ptujskega gradu v letu 1979. *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 25-42.
- Korošec, Paola, *Ungarische elemente aus der Nekropole auf der Burg zu Ptuj*. *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 337-350.
- Korošec, Paola, Grob številka 355 z grajske nekropole na Ptuju. *Ptujski zbornik VI/I*. Ptuj: Zgodovinsko društvo Ptuj, 1996, str. 405-415.
- Korošec, Paola, *Prispevek k izpovednosti velikega moškega zlatega prstana z grajske nekropole v Ptuju*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1997.

- Korošec, Paola, *Nekropola na ptujskem gradu, turnirski prostor*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1999.
- Kos, Milko, K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28, 1933, str. 144-153.
- Kos, Milko, Meja proti Ogrski in Hrvaški v štajerskem Podravju. *Poetovio - Ptuj 69-1969*. Zbornik razprav ob tisočletnici. Maribor, 1969, str. 83-91.
- Kos, Peter, *The monetary circulation in the Southeastern Alpine region: ca. 300 BC-AD 1000*. Ljubljana, Narodni muzej, 1986.
- Kos, Peter, The Numismatic Evidence for the Period from the 5th to the 10th Centuries in the Area of Modern Slovenia. V: Bratož (ur.), Rajko, *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 106-118.
- Kosi, Miha, *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana, ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Kosi, Miha, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem: primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
- Kosi, Miha, Podonavje in severnojadranski prostor v 7. in 8. stol. *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Krahe, Friedrich-Wilhelm, *Burgen des deutschen Mittelalters: Grundriss-Lexikon*. Würzburg: Flechsig, 2000.
- Krahe, Friedrich-Wilhelm, *Burgen und Wohntürme des deutschen Mittelalters, 1 Burgen*. Stuttgart: Thorbecke Verlag, 2002.
- Krenn, Martin, A. Krenn-Leeb, Sachsendorf - ein Beitrag zum derzeitigen Forschungsstand der mittelalterlichen Burganlage. *Archäologie Österreichs* 4/2, 1993, str. 51-60.
- Kühtreiber, Karin, Thomas Kühtreiber, C. Mochty, M. Weltn, *Wehrbauten und Adelssitze Niederösterreichs, Viertel unter dem Wienerwald* 1. St. Pölten: Niederösterreichisches Institut für Landeskunde, 1998.
- Ladstätter, Sabine, Kontinuität trotz Katastrophe: Zur Spätantike im südlichen Noricum am Beispiel des frühchristlichen Pilgerheiligtums auf dem Hemmaberg. *Epochenwandel? Kunst und Kultur zwischen Antike und Mittelalter* (Mainz, 2001), str. 57-66.
- Lamut, Brane, Ob stoletnici. *Ptujski arheološki zbornik: ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 11-30.
- Lamut, Brane, K začetkom visokosrednjeveškega Ptuja. *Drobci nekega vsakdana*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 1997, str. 89-106.
- Lazar, Evgen, Zaščitne arheološke raziskave na območju dominikanskega samostana na Ptuj: 2011-2013. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 85, 1/2, 2014, str. 41-54.
- Lazar, Evgen, Marija Arh, *Poročilo o izvedenem zaščitnem arheološkem izkopavanju na gradu Ptuj: parcela št. 1082/1, k. o. Ptuj*. Ptuj: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za konservatorstvo, Center za preventivno arheologijo, 2016.
- Leibniz, Gottfried, *Nouveaux essais sur l'entendement humain*. Paris, 1765.
- Linne, Carl, *Philosophia Botanica*. Stockholm & Amsterdam, 1751.
- Lubšina-Tušek, Marija, Ptuj - Grajska ulica - prenova v l. 1999. *Letno poročilo 1999*. Maribor: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1999, str. 270-280.
- Lubšina-Tušek, Marija, Rimski vodovod Fram - Ptuj: Kungota pri Ptuj: parc. št. 657/15, k.o. Gerečja vas. *Varstvo spomenikov*, Poročila 44, 2008, str. 127.
- Lubšina-Tušek, Marija, s.v. Ptuj - arheološko najdišče Levi Breg (Štuki-Marof). *Varstvo spomenikov* 46 (Poročila), 2011, str. 306-310.

- Lubšina-Tušek, Marija, Miran Erič, Zaščitne raziskave poznosrednjeveškega in novoveškega mostišča na Ptuj. V: Andrej Gaspari in Miran Erič (ur.), *Potopljena preteklost, Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji*. Ljubljana, Didakta, 2012, str. 355-362.
- Lutz, Cora E., Letaldus, A Wit of the Tenth Century. *Viator; Medieval and Renaissance Studies* 1, 1970, str. 97-106.
- MacGregor, Neil, *A History of the World in 100 Objects*. London, 2010.
- Magdič, Andrej, New Archaeological Research into the Middle Ages in the Slovenian Regions of Pomurje and Podravje: The Issue of Settlement Continuity and the Development of Agrarian Communities. V: Tajana Sekelj Ivančan et al. (ur.), *Srednjovekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, ZIA 6, 2017, str. 441-458.
- Martin, Max, Die spätrömisch-frühmittelalterliche Besiedlung am Hochrhein und im schweizerischen Jura und Mittelland. *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter*. Sigmaringen, 1979, str. 411-446.
- Matičeto, Milko, Ob nekem skritem, založenem rokopisu: France Bezljaj in »slovansko svetišče« na ptujškem gradu. *Delo*, 28. oktobra 1993, str. 14.
- Matičeto, Milko, In memoriam – Dr. France Bezljaj (1910-1993): Francetu Bezljaju v opombo. *Traditiones* 22, 1993, str. 147-150.
- Medveščak, Pavel, *Iz nevidne strani neba: razkrite skrivnosti staroverstva*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- Mikl-Curk, Iva, Zgodovina arheološkega raziskovanja v Ptuj. *Poetovio-Ptuj (69-1969): Zbornik razprav ob tisočdevstoletnici*. Maribor: Založba Obzorja Maribor, 1969, str. 7-15.
- Mikl-Curk, Iva, s.v. Ptuj. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, SAZU, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, 1975, str. 322-325.
- Milavec, Tina, A Review of Research into the Early Middle Ages in Slovenia. *Arheološki vestnik* 60, 2009, str. 249-270.
- Milavec, Tina, Zvezdana Modrijan, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu: Najdbe*. Ljubljana, 2011.
- Milojčić, Vladimir, Zusammenfassung: Germania I und Maxima Sequanorum. *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter*. Sigmaringen, 1979, str. 489-495.
- Mirmik Prezelj, Irena, Slovenska zgodnesrednjeveška arheologija med preteklostjo in sedanjo - pogled z „Zahoda“. *Arheološki vestnik* 49, 1998, str. 361-381.
- Mirmik Prezelj, Irena, Sodobna sociologija o problemih etničnosti, narodov (nacionalizmov) in današnja arheologija. *Arheološki vestnik* 53, 2002, str. 385-401.
- Mlinarič, Jože, Zgodovina samostana od ustanovitve do 1800. *Minoritski samostan na Ptuj, 1239-1989* (ur. J. Mlinarič, M. Vogrin). Celje, Mohorjeva družba, 1989, str. 47-148.
- Movrin, David, Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošel, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni. *Zgodovinski časopis* 68, št. 3-4, 2014, str. 432-477.
- Myres, J.N.L., Verulamium. *Antiquity* 12(45), 1938, str. 16-25.
- Novaković, Predrag, O nacionalizmu v arheološki teoriji in praksi. Časopis za kritiko znanosti 28/200-201, 2000, str. 79-109.
- Novaković, Predrag, Oddelek za arheologijo. *Zbornik Filozofske fakultete 1919-2009*, 2009, str. 44-69.
- Novaković, Predrag, The „German School“ and its influence on the national archaeologies of the Western Balkans. *Scripta in honorem Bojan Djurić*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2012, str. 51-71.
- Novaković, Predrag, *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet, 2015.

- Ohlenroth, Ludwig, Römischer Straßenburgus bei Dreieiligen Gem. Heimenkirch, Ldkr. Lindau i. B. (Grabungsbericht). *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 17, 1948, str. 36-44.
- Pahič, Stanko, Arheološki spomeniki v Slovenskih gorinah. Bras, L. et al. (ur.), *Ptujski zbornik* II. Celje, 1962, str. 187-201.
- Pahič, Stanko, s.v. Turnišče pri Ptuj. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, SAZU, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, 1975, str. 325.
- Pahič, Stanko, Uničujoča Drava. Terbuc, B. (gl. ur.), *Ptujski zbornik* VI/I. Ptuj, Zgodovinsko društvo Ptuj, 1996, str. 131-155.
- Piper, Otto, *Burgenkunde: Bauwesen und Geschichte der Burgen (Neue, Verbesserte und Erweiterte Auflage)*. Augsburg: Weltbild Verlag, 1994.
- Pleterski, Andrej, *Inštitut za arheologijo – polstoletnik*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1997.
- Pleterski, Andrej, Razcvet Ptuja na ruševinah Petovione. *Zakladi tisoletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana: Založba Modrijan, 1999, str. 402-405.
- Pleterski, Andrej, s.v. Dinklage, Karl. *Enciklopedija Slovenije* 16, Dodatek A-Ž, 2002, str. 41.
- Pleterski, Andrej, Wie auf der Erde, so im Himmel - himmlischer Hof bei den Slawen. *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*. Studien zur Archäologie Europas, Band 14. Bonn, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2011, str. 125-132.
- Pleterski, Andrej, *The invisible Slavs: Župa Bled in the prehistoric Early Middle Ages*. Ljubljana, 2013.
- Pohl, Walter, *Die Awaren: ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München: Beck, 1988.
- Pohl, Walter, Die Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze* 1, 2000, str. 341-354.
- Poláček, L., Mikulčice. V: Wiczorek, A., H.-M. Hinz (ur.), *Europas Mitte um 1000*. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Band 1. Stuttgart, 2000, str. 317-322.
- Pollak, Fran, Mala izvestja: Prazgodovinske najdbe v ptujski okolici. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 4/4, 1907, str. 226-229.
- Predovnik, Katarina, A Brave New World? Building Castles, Changing and Inventing Traditions. *Atti della Academia Roveretana degli agiati* 262, ser. IX, vol. II, 2012, str. 63-106.
- Prochaska, S.-U., Die mittelalterliche Wasserburg von Leithaprodersdorf (Pol. Bez. Eisenstadt, Burgenland). *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 11, 1995, str. 5-92.
- Raisp, Ferdinand, *Pettau: Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung - topografisch-historisch geschildert*. Graz, 1858.
- Ramovš, Fran, Poetovio-Ptuj-Pettau. *Ljubljanski zvon* 39/6, 1919, str. 379-381.
- Ramovš, Fran, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*. Ljubljana: Akademsko založba, 1936.
- Remy, A. F. J., s. v. Saxo Grammaticus. *Catholic Encyclopedia* 13, 1913.
- Renfrew, Bahn (ur.), *Archaeology: The Key Concepts*. London, New York, 2005.
- Reuter, Timothy, Introduction: Reading the Tenth Century. *The New Cambridge Medieval History* Volume III (c. 900–c. 1024). Cambridge: Cambridge University Press, 2008, str. 1-25.
- Ritonja, Maja, Štuki - Marof (diplomsko delo). Ljubljana, 2008.
- Ruchhöft, Fred, *Die Burg am Kap Arkona: Götter, Macht und Mythos (2. überarbeitete und aktualisierte Auflage)*. Putgarten: Abteilung Landesarchäologie im Landesamt für Kultur und Denkmalpflege, 2016.
- Sagadin, Milan, Staroslovansko grobišče na Malem gradu v Kamniku. *Arheološki vestnik* 52, 2001, str. 359-375.
- Saria, Balduin, Ein neues altslawisches Heiligtum? *Carinthia* I (1-2), 1950, str. 384-89.
- Saria, Balduin, J. Korošec, Report on archaeological excavations on the castle hill of Ptuj in 1946. *Anzeiger für die Altertumswissenschaft* IV/4, 1951, str. 224-225.
- Saria, Balduin, *Pettau*. Graz, Historische Verein für Steiermark, 1965.
- Scherrer, Peter, *Grabbau, Wohnbau, Turmburg, Praetorium: angeblich römerzeitliche Sakralbauten*

- und behauptete heidnischchristliche Kultkontinuitäten in Noricum*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut, 1992.
- Schicht, Patrick, *Bollwerke Gottes. Der Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg*. Wien: Phoibos, 2010.
- Schmid, Walter, Die Fortschritte der vorgeschichtlichen Forschung in Südsteiermark zwischen den beiden Weltkriegen. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 36, 1943, str. 134-169.
- Schuchhardt, Carl, *Arkona, Rethra, Vineta: Ortsuntersuchungen und Ausgrabungen*. Berlin, 1926.
- Schuldt, Ewald, *Der eintausendjährige Tempelort Gross Raden: seine Erforschung, wie es dazu kam und was aus ihm werden soll (Bericht des Ausgräbers)*. Schwerin: Museum für Ur- und Frühgeschichte, 1987.
- Skok, Petar, Oglej i Celje. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* III, 1921-22, str. 24-32.
- Skrabar, Viktor, Römische Funde aus Pettau. *Mitteilungen der K. K. Zentralkommission*, III. Folge 4, str. 303-316.
- Skrabar, Viktor, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf Schloss Oberpettau*. Graz: Historischen Verein für Steiermark, 1910.
- Skrabar, Viktor, Frühmittelalterliche Gräberfunde in Unterhaidin bei Pettau. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 42, 1912, str. 335-339.
- Ślupecki, Leszek P., *Slavonic Pagan Sanctuaries*. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, 1994.
- Ślupecki, Leszek P., *Slavic Religion*. The Handbook of Religions in Ancient Europe. London: Routledge, 2013.
- Snoj, Marko, *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC, 2009.
- Soproni, S., Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. *München Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 38, 1985.
- Staab, F., s.v. Kontinuität. *Lexikon des Mittelalters* V (Hiera-Mittel), 2002, str. 1417-1418.
- Stopar, Ivan, *Karolinška arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana, 1988.
- Stopar, Ivan, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Knjiga 1, Območje Maribora in Ptuja*. Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.
- Stritar, Albin, *Krajina, krajinski sistemi; Raba in varstvo tal v Sloveniji*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1990.
- Strmčnik-Gulič, Mira, *Villa rustica in starslovansko grobišče Radvanje*. Maribor: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1991.
- Šalkovský, Peter, *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej Akadémie vied, 2001.
- Šašel, Jaroslav, K zgodovini Ptujskega gradu v arheoloških obdobjih in nekaj novih najdb na zahodnem vznožju. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 9/2, 1961, str. 120-128.
- Šašel, Jaroslav, Rimske ceste v Sloveniji. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, Slovenska akademija umetnosti in znanosti, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, str. 74-99.
- Šašel, Jaroslav, s.v. Donačka gora. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, Slovenska akademija umetnosti in znanosti, Inštitut za arheologijo, Državna založba Slovenije, 1975, str. 288.
- Šašel-Kos, Marjeta, Romulovo poslanstvo pri Atilu (Ena zadnjih omemb Petovione v antični literaturi). *Zgodovinski časopis* 48/3, 1994, str. 285-295.
- Šašel-Kos, Marjeta, The Defensive Policy of Valentinian I. in Pannonia – A Reminiscence of Marcu Aurelius? *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit = Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi*. Ljubljana: Narodni muzej, 1996, str. 145-175.

- Šlosar, Andrea, *Radvanje: villa rustica in zgodneslovansko grobišče* (diplomsko delo). Ljubljana, 2009.
- Štih, Peter, Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja. *Zgodovinski časopis* 37/3, 1983, str. 171-201.
- Štih, Peter, *Conversio Bogoariorum et Carantanorum po Kosovi izdaja iz leta 1936*. *Zgodovinski časopis* 47/3, 1993, str. 385-396.
- Štih, Peter, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji. *Zgodovinski časopis* 50, 1996, str. 535-544.
- Štih, Peter, Vasko Simoniti, *Na stičišču svetov: slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana, Modrijan, 2009.
- Štih, Peter, Salzburg na spodnještajerski Dravi in Savi v srednjem veku. *Varia*. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014, str. 175-205.
- Štular, Benjamin, *Mali grad: visokosrednjeveški grad v Kamniku*. Opera Instituti archaeologici Sloveniae 15. Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2009.
- Tomanič-Jevremov, Marjana, s.v. Ptuj. *Varstvo spomenikov XVII-XIX/1*, 1974, str. 165.
- Tomanič-Jevremov, Marjana, Arheološka sondiranja v cerkvi sv. Jurija na Ptuj. V: S. Krajnc (ur.), *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«*. Ptuj, 1998, str. 68-83.
- Tomičić, Željko, Prilog istraživanju kronologije bjelobrdskega segmenta srednjovekovnog groblja Ptuj-Grad. *Ptujski arheološki zbornik: ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 543-579.
- Tummscheit, Astrid, Pre-Christian cult at Arkona, A short summary of the archaeological evidence. *Old Norse religion in long-term perspectives: Origins, changes, and interactions (An international conference in Lund, Sweden, June 3-7, 2004)*, Lund, 2006, str. 234-237.
- Tummscheit, Astrid, Der Herd aller Irrtümer – Die Tempelburg Arkona an der Nordspitze Rügens. *Archäologische Entdeckungen in Mecklenburg-Vorpommern*, 2009, str. 157-158.
- Tušek, Ivan, Zaščitno izkopavanje na turnirskem prostoru na ptujskem gradu v letu 1978. *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 13-24.
- Tušek, Ivan, s.v. Ptuj. *Varstvo spomenikov XXIV*, 1982, str. 194.
- Tušek, Ivan, s.v. Ptujski grad. *Varstvo spomenikov* 32, 1990, str. 195-196.
- Uredništvo, Problem slovanskega svetišča na ptujskem gradu. *Zgodovinski časopis* 2-3, 1948-49, str. 206.
- Vnuk, Branko, Gradbena zgodovina. *Muzejske zbirke v ptujskem gradu*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 2006, str. 17-35.
- Vnuk, Branko, Gradbeni posegi na ptujskem gradu v času rodbine Leslie. *Rodbina Leslie – Iz kraljestva Stuartov v Habsburško cesarstvo*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož, 2009, str. 49-67.
- Vnuk, Branko, Nove najdbe in spoznanja o gradbeni in umetnostni podobi nekdanjega ptujskega dominikanskega samostana. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 85, 1/2, 2014, str. 55-105.
- Vomer-Gojkovič, Marija, Nataša Kolar, *Archaeologia Poetovionensis: Stara in nova arheološka spoznanja*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1993.
- Wedekind, Michael, The Sword of Science: German Scholars and National Socialist Annexation Policy in Slovenia and Northern Italy. *German Scholars and Ethnic Cleansing, 1919-1945*, 2007, str. 110-138.
- Weindling, Paul, Racial expertise and German eugenic strategies for Southeastern Europe. *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. Central European University Press, 2011., str. 27-54.
- Wheeler, Eric Mortimer, Tessa Wheeler, *Verulamium: A Belgic and Two Roman Cities*. London: Society of Antiquaries, 1936.

- Wheeler, R.E.M., Mr Myres on Verulamium. *Antiquity* 12(46), str. 210-217.
- Wolff, Hartmut, Die Frage der Besiedlung des heutigen Slowenien in Lichte des Anonymus von Ravenna. V: Bratož (ur.), Rajko, *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 97-106.
- Wright, G.R.H., *Ancient Building Technology*. Leiden: Brill, 2005.
- Zeune, Joachim, *Burgen – Symbole der Macht: Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg*. Regensburg: F. Pustet, 1996.
- Žižek, Ivan, Muzejsko društvo in arheologija od 1893 do 1945. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 40/3, 2012, str. 148-151.

SUMMARY

The Problem of the ‘Old Slav Sanctuary’ at Ptuj Castle

Izidor Janžekovič

“*To hell with everything,*” noted Josip Korošec (1909–1966), the main excavator, on 25 June 1947, during the great post-war excavations at Ptuj Castle. What or who pushed him over the edge? They have unearthed a structure that Korošec interpreted as a Slavic sanctuary/shrine from the 7th century, presumably just after Slavs settled here. Critiques protested this interpretation; amongst them the director of the Maribor museum, Franjo Baš (1899–1967), who interpreted these remains as a negative of a (medieval) tower. It is undoubtedly one of the key long-lasting problems in Slovenian archaeology.

The discovery of the “Slavic sanctuary” is put into its immediate inter- and post-war history. Adolf Hitler visited Maribor, a city only 25 km to the north of Ptuj, and “ordered” to make this land once again German. He was alluding that this land (Steyer) was previously German and contemporaneous German historians and archaeologists, especially Karl Dinklage, did their best to prove his assertions. Therefore, Slovenian and Yugoslav historians and archaeologists were in front of a clear mission to show that this land was actually Slavic or even Slovene forever. They even sent a despatch to the foreign minister at Paris Peace Conference in September 1946, during the excavations, to give him materials to defend “our land”.

The impetus for excavations themselves actually came from Croatian anthropologist Franjo Ivaniček who had a pretty shady history since he studied under Nazi regime in Berlin. This was one of the first large-scale excavations in post-war Slovenia, and the infrastructure and hierarchy was not at all established. There were many institutional rivalries and jurisdiction conflicts, especially after the first impressive finds came to the fore. The establishment of the Institute of Archaeology and the Department of Archaeology was more or less related to the excavations on Ptuj castle. The central government in Beograd even sent a couple of archaeologist to Ptuj to attend a “course” about the excavations in July 1947.

Korošec’s frustration is understandable if we take into account that he was the only archaeologist at the site; there were over 50 workers at one and less than 10 at another time; workers consisted of students and prisoners of war; his instructions were not followed; he had to host politicians and show them around. On the other hand, the technical crew complained that their opinions were ignored and they had to rush because of the anthropological crew. Archaeologist Josip Klemenc purportedly stated that the technical apparatus is useless. As an impartial observer, Jože Kastelic visited the site on 17 October 1946 and stated, “there is insufficient care for the profiles, very little is drawn and measured, photos are taken rarely.”

The goal of the articles was to discover what exactly this structure was. But first of all, we have to know what they discovered that fateful fall in 1946 and then finally in summer 1947. What follows is a description intended to prevent any confusion. This structure was dug 2 m deep and had the shape of a square with the sides almost 12 m long. In the centre there was a 1.5 m high raised square space with 5.7 m long sides. This surrounding “trench” was therefore roughly 3.1 m wide. At the base there were some stones in “layers”, which were destroyed on several spots, except in the corners where they were bigger. The inner “wall” of this structure was covered with “plaster”, which was barely noticeable in places, and elsewhere almost 4 cm thick. There were no artefacts found inside this structure. Even this description could be scrutinised as Korošec was once excavating also during the night.

The first contentious point was the comparison of the shrine in Arkona with the structure in Ptuj. The “shrine” at Jaromirsburg on the cape Arkona was described in detail by the Danish historian Saxo Grammaticus in his work *Gesta Danorum* at the turn of the 13th century. This shrine was then presumably found by the famous archaeologist Carl Schuchardt during the early 1920s. It was later revealed that the excavated structure was actually not the described shrine. Cape Arkona lies at the northern point of the island of Rügen. Because of its location at the 50 m high Cretaceous cliff, the erosion in the last millennium took away at least 100 to 200 m of the site. Therefore, the excavated structure would not be in the middle of the settlement as reported by Saxo Grammaticus but on the periphery. Furthermore, they discovered stone foundations, whereas the described shrine was made out of wood.

There is one ancient report arguably closer in time and space, Procopius’ report from the middle of the 6th century, where he tells about a Byzantine prisoner of war Hilbudius, who described the religious rites of Slavs but failed to mention any shrine. This *argumentum ex silentio* is to some extent justifiable, as Procopius did gather his reports on the field as he was participating in the war expeditions of the Byzantine generals. But this report does not exclude the possibility of the existence of the shrines among Slavs, as it is very concise and Procopius could have “forgotten” to write many other things as well.

Baš pointed out that archaeologists failed to find any artefacts. This *argumentum ex absentio* is firmer. Korošec responded that the shrines had been respected places and therefore the lack of finds should come as no surprise. In addition, there were no burials above or in the immediate vicinity of the structure. In Arkona, for example, the priest had to watch out that while he swept he wouldn’t even take a breath lest he defile the god and the shrine. This is of course hyperbole; however, it illustrates the piety and respect to the shrines.

The surviving layers of stones, which were later taken out, indicate the building architecture, although Korošec interpreted it as “a pavement in many layers”. The corners were “built with big cut and uncut stone, which lies on the compressed earth; above them is a layer of plaster; on this layer there are larger blocks placed at some places... bigger stone blocks were mainly used at the outer sides of the shrine, the biggest at the corners”. This is actually a word by word definition of a building technique for foundations, fixed together partially with plaster, partially with earth, which is a technique of built, not wooden architecture, and the so-called pavement is actually the lowest part of the walls.

Moreover, the “plaster” on the earthen walls is not plausible. Following the expert opinion of the technical advisor Viktor Šlajmer, even “a natural moisture would make the plaster fall, especially as the earth, after the winter freezing cold temperatures, would not hold well with the spring higher temperatures.” This thing actually happened, for example, during excavations in the winter 1946/47, when one side collapsed. Baš interprets this “plaster” as a lime layer and as part of the foundations of a medieval tower that was later “robbed” in the high or late middle ages while building a nearby western tower.

Korošec responded that the structure would be covered and that plaster could be repaired. Even with the wooden superstructure Šlajmer suggests that “a roof protects the trench only from the direct influence of precipitation, it cannot protect it from the source water from the earth and from the influence of the water that pours down into the deep after heavy rain and especially after the melting of the snow... The appearance of such water loosens the earth and causes the

walls to collapse.” The structure would not survive a simple rain and it was actually collapsing all the time during the excavations.

Archaeologists did not find any postholes, which are the usual remains of wooden buildings in contemporaneous Slav settlement contexts, which admittedly have been found, at least in Ptuj, only recently. The architecture of the supposed sanctuary definitely does not resemble contemporaneous living architecture, which used postholes for wooden pillars. The roof would be supported by wooden columns that would stand on stone blocks, although on some key places there is no stone. The architecture is just not viable.

The dimensions of the structure – the outer earthen walls were approximately 2 m deep, the inner ones around 1.5 m – was very common for the foundations of a castle tower in the High Middle Ages (10/11th–13th century). Besides, positioning a tower on the exposed tip of a hill was very common in the Middle Ages (so-called *propugnaculum*). During the demolition they would take practically the whole foundations of the tower, which is not unusual, as robber trenches for building material are very common (in Ptuj).

Supporting Baš's thesis of a medieval tower (the robber trench of the foundations), there are some similar examples, e.g. in Möllersdorf and in Sachsendorf. In Sachsendorf in Lower Austria, they discovered a similar structure, although with considerably smaller dimensions (8.7 x 7.5 m with width of walls 1.5 m and the depth of foundations 0.7 m). In the corners there were bigger stones; the remains of them were found only in the northern part and partially in the eastern part. They suspect that this structure is the remains of a tower, which was built at the end of the 10th century and then rebuilt around the middle of the 11th century complete with the foundations and filling empty trenches with dirt.

In conclusion, the material from the Early Middle Ages should be re-evaluated. This confusion surrounding the structure was the result of the chaotic excavations and documentation. Having said that, the finds and sources that we have can leave very little doubt, that this structure is indeed the foundation for medieval tower. The position on the main passage over the Drava River in this area was instrumental for Ptuj, because in the 10th and 11th centuries it was on the frontier with Hungary. Its position granted it also special status, as it is fairly certain that Ptuj had a toll, judiciary, bridge and many courts at that time.

Slavic sanctuary is a persisting problem in Slovenia. It is a product of the unique time and conditions after World War II, which casted a long shadow over society at large as many were accused of cooperating with Germans. The excavator faced many pressures, archaeology worked for the new state and helped it secure and prove “the ethnical boundaries”. They didn't act maliciously or with evil hindsight, but subconsciously they helped the state and the nation; sometimes even with “appropriation” of the facts. So, there was a really fertile climate for old Slavic interpretations. Therefore, the results of the excavations in the years 1946–47 are at least unreliable and somewhat misleading.